

Guerres, crisis i esfondrament de la Primera Globalització (1914-1950)

Ramon Ramon Muñoz

Amb la col·laboració de Marc Badia Miró i Anna Carreras Marín
en les parts dedicades a Amèrica Llatina i Àsia, respectivament.

PID_00178196

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció	5
Objectius	7
1. La Primera Guerra Mundial	9
1.1. Sobre els orígens de la Gran Guerra	9
1.2. El llegat de la guerra	11
1.3. Els tractats de pau i les seves conseqüències	21
2. La recuperació d'Europa: el procés d'estabilització monetària i financera	27
2.1. Entre la deflació i la hiperinflació	27
2.2. El retorn al patró or: una comparació entre França i la Gran Bretanya	34
2.3. La feblesa del patró or restaurat	41
3. El creixement econòmic al món durant la dècada de 1920	44
3.1. Una panoràmica general	44
3.2. Els feliços anys vint a Europa i als Estats Units	45
3.3. El creixement econòmic a l'Amèrica Llatina i Àsia	53
4. Una via alternativa: la Revolució Russa i l'economia soviètica	62
4.1. La Primera Guerra Mundial i la Revolució Russa	62
4.2. Del comunisme de guerra a la NEP	65
4.3. El gran debat i la industrialització de l'URSS	68
5. La Gran Depressió i la fi de la globalització	72
5.1. L'abast de la Gran Depressió: evidències quantitatives	72
5.2. Les causes de la Gran Depressió	74
5.3. Un món en depressió: la transmissió de la crisi	79
6. Les sortides de la crisi	86
6.1. Els Estats Units i el <i>New Deal</i>	86
6.2. La recuperació a Europa: el Regne Unit i França	88
6.3. La recuperació a Europa: Alemanya	91
6.4. Les respostes de l'Amèrica Llatina i Àsia	95
7. Cloenda	99
Bibliografia	101

Introducció

L'acceleració del creixement econòmic va ser una de les principals característiques dels cent anys posteriors al **Congrés de Viena** (1815). Aquesta acceleració va estar molt vinculada al procés de **difusió de la industrialització** i al fenomen de la **globalització econòmica**. No es pot dir el mateix pel que fa a la primera meitat del segle xx. Durant aquest període, la industrialització va continuar avançant, tant dins de l'Europa occidental com en altres zones del nostre planeta. L'adopció de tecnologies pròpies de la Segona Revolució Tecnològica, lluny d'aturar-se, es va intensificar, fet que va afavorir un fort augment de la productivitat del treball en el món més desenvolupat. Però, en canvi, les exportacions mundials, els fluxos migratoris internacionals i les in-versions exteriors van créixer menys entre 1914 i 1950 del que ho havien fet entre 1870 i 1913, mentre que els preus van tendir a divergir durant el primer dels períodes assenyalats. La globalització del segle xix havia donat pas a un **procés de desglobalització**. Pel que fa la producció mundial, les dades disponibles mostren, a més, un procés de desaceleració de l'activitat econòmica, molt evident quan ens centrem en els casos de l'Europa occidental i oriental. En aquestes regions, la taxa de creixement anual del PIB *per capita*, que entre 1870 i 1913 havia estat d'aproximadament l'1,4%, va ser inferior al 0,9% durant el període que transcorre de 1913 a 1950 (taula 1).

Taula 1. El creixement del PIB i PIB *per capita* a diverses regions del món abans de 1950

Regions	PIB		PIB <i>per capita</i>	
	1870-1913	1913-1950	1870-1913	1913-1950
Europa occidental	2,1	1,2	1,3	0,8
Europa oriental	2,3	0,9	1,4	0,6
Rússia/URSS	2,4	2,2	1,1	1,8
"Noves Europes"	3,9	2,8	1,8	1,6
Amèrica Llatina	3,5	3,4	1,9	1,4
Àsia	1,1	1,0	0,5	0,1
Àfrica	1,3	2,6	0,6	0,9
Món	2,1	1,8	1,3	0,9

Taxes de creixement anual acumulatiu

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>

Els fets que acabem d'assenyalar es poden explicar amb una certa facilitat. L'esclat de la **Primera Guerra Mundial** (1914-1918) va tenir unes conseqüències econòmiques i socials molt negatives, especialment al Vell Continent. La política econòmica seguida per la majoria dels principals països bel·ligerants tampoc no va afavorir els moviments internacionals de béns i factors. Final-

ment, les pertorbacions originades per la Gran Guerra i un creixement econòmic desequilibrat van acabar portant cap a la **crisi econòmica dels anys 30** i, a la llarga, cap a la **Segona Guerra Mundial** (1939-1945). Analitzar per què això va ser així és el que proposa aquest mòdul, el qual comença amb l'esclat del primer gran conflicte bèl·lic mundial.

Objectius

- 1.** Comprendre per quins motius a la primera meitat del segle XX es va frenar l'acceleració del creixement del període anterior.
- 2.** Analitzar per què es va produir un fenomen de desglobalització en aquest període.
- 3.** Conèixer les causes i conseqüències de la Primera Guerra Mundial.
- 4.** Entendre com les perturbacions provocades per la Gran Guerra van donar lloc a la crisi econòmica dels anys trenta i posteriorment a la Segona Guerra Mundial.

1. La Primera Guerra Mundial

1.1. Sobre els orígens de la Gran Guerra

El 28 de juny de 1914 l'arxiduc Francesc Ferran, príncep hereu al tro d'Àustria-Hongria va ser assassinat a Sarajevo (Bòsnia-Herzegovina). L'autor del magnicidi va ser Gavrilo Princip, un jove serbobosnià membre d'un grup nacionalista. El fet va provocar la reacció immediata de les autoritats austrohongareses contra Sèrbia, la qual va acabar derivant en una declaració de guerra al país eslaus. Com a conseqüència de les aliances existents, Alemanya va donar suport a les posicions d'Àustria-Hongria (**Triple Aliança**), mentre que Rússia va mobilitzar el seu exèrcit per a donar suport al Govern serbi. França i el Regne Unit, que havien signat tractats amb Rússia (**Triple Entesa**), no tardarien a entrar en el conflicte. Abans d'acabar la primera setmana d'agost, Alemanya ja havia declarat la guerra a Rússia i França, el Regne Unit a Alemanya i, finalment, Àustria-Hongria a Rússia. La Primera Guerra Mundial havia començat i amb ella la mobilització de ciutadans de molts països i territoris, incloent-hi els dominis, els protectorats i les colònies de les metròpolis bel·ligerants (figura 1).

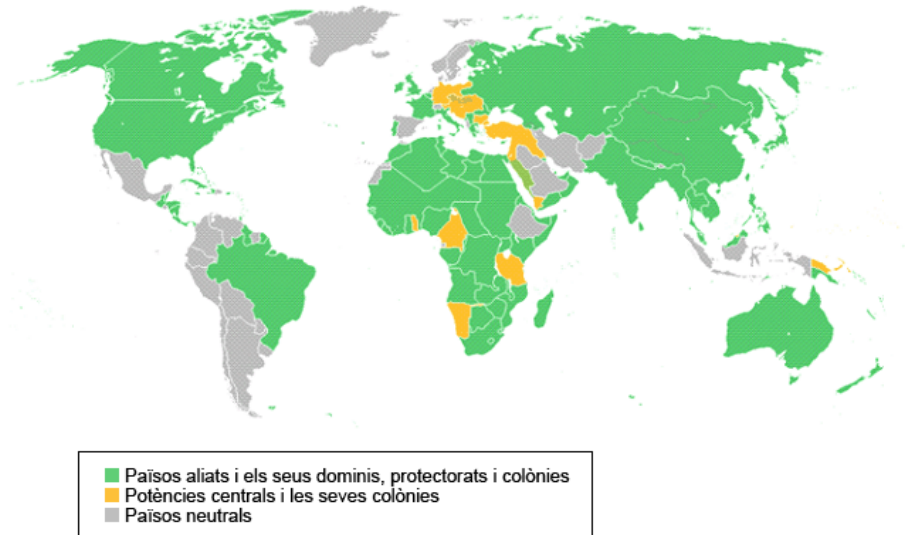
L'assassinat de l'arxiduc Francesc Ferran no va ser, tanmateix, la causa de la Primera Guerra Mundial. Els historiadors encara continuen discutint sobre els orígens d'aquest conflicte. Però un fet sembla evident: l'esclat de la Gran Guerra no es pot explicar sense fer referència a les transformacions que havia experimentat l'economia internacional durant el segle XIX.

Una d'aquestes transformacions havia estat el desenvolupament d'una **economia cada vegada més globalitzada**, un fenomen que afavoria el creixement econòmic, però que també acabaria provocant descontentament de sectors de la societat. La integració de noves àrees a l'economia internacional, la intensificació dels intercanvis comercials o el fort augment de moviments de persones modificaven els preus dels béns i dels factors. Aquests canvis tenien conseqüències sobre la distribució de la renda. I, per tant, generaven un creixent malestar entre els que es veien perjudicats. Però encara tenien una altra conseqüència: estimulaven l'**expansió d'ideologies nacionalistes** oposades al procés de globalització. En aquestes circumstàncies, els governs de molts països van començar a modificar la política econòmica, en alguns casos, augmentant els controls a la immigració, en altres, retornant al proteccionisme comercial, en el que no eren sinó formes de nacionalisme econòmic. Ras i curt. **La globalització havia sembrat les llavors de la seva pròpia destrucció.**

L'assassinat de l'arxiduc Francesc Ferran, príncep hereu al tro d'Àustria-Hongria, va precipitar l'esclat de la Gran Guerra.

Figura 1. Estats i territoris que van participar en la Primera Guerra Mundial

Font: http://en.wikipedia.org/wiki/Allies_of_World_War_I / http://en.wikipedia.org/wiki/Central_Powers

El mateix procés de globalització i el nacionalisme emergent estimulaven un altre fenomen: l'**imperialisme**. El domini i control de territoris es podria interpretar, en sentit ampli, com una forma de proteccionisme, en la mesura que les potències colonials pretenien disposar d'un accés privilegiat a matèries primeres i mercats. En tot cas, els dirigents del moment consideraven la conquesta colonial una aspiració legítima dels estats, una forma de prestigi i també d'exaltació nacional. Però al mateix temps també era una font de friccions i conflictes. No solament entre els conqueridors i els conquerits, sinó també entre els mateixos països imperialistes.

La globalització no havia estat l'única transformació de l'economia mundial durant el vuit-cents. Una altra d'aquestes transformacions havia estat la **difusió de la industrialització** i, gràcies a aquesta, l'ascens econòmic de molts països: un dels que ho havia aconseguit amb més força era **Alemanya**. Convertida en potència industrial, ara cercava més influència en la política internacional. Aquests fets tenien diverses implicacions. El fet de ser una potència mundial era sinònim d'exèrcit modern i d'armada poderosa. Les despeses militars d'Alemanya van augmentar des de finals del segle XIX, tant en termes absoluts com en relació amb el PIB. I el mateix va succeir a la Gran Bretanya, en un intent per no perdre la seva hegemonia naval. Tot plegat no feia sinó esperonar una veritable cursa d'armaments, en la qual la resta de potències intentaven no quedar endarrerides. Entre 1870 i 1913, la despesa militar realitzada per setze països, entre els quals se situen les principals potències, es va multiplicar per quatre. I el nivell de despesa en armes, expressada en relació amb el PIB, va assolir nivells força elevats en països com el Japó, Rússia o França.

Alemanya va esdevenir al segle XIX una potència industrial i començà a cercar més influència en la política internacional.

L'ascens d'Alemanya tenia una altra implicació. Augmentava el desig germànic de tenir més colònies, les quals havien de permetre refermar tant les seves aspiracions polítiques com la seva posició econòmica. El que estava succeint era que les potències emergents maldaven per aconseguir colònies, mentre que les que ja n'havien aconseguit no tenien cap intenció de perdre-les, sinó tot el

contrari. Això no feia altra cosa que alterar i provocar contínues crisis en l'ordre internacional vigent, el qual es basava en el manteniment de l'hegemonia del Regne Unit o *Pax Britannica*. L'imperialisme i la rivalitat dels estats en el repartiment colonial, al qual Alemanya havia arribat tard, cal considerar-lo com una de les principals causes de l'esclat de la Primera Guerra Mundial. A la fi, el creixent nacionalisme econòmic que hem explicat anteriorment es va unir a la rivalitat colonial que ara acabem d'assenyalar. Un i altre van contribuir que les tensions acabessin en conflicte bèl·lic. Sense aquest rerefons es fa difícil d'entendre per què l'assassinat de l'arxiduc Francesc Ferran va acabar en una guerra d'escala mundial.

És impossible explicar l'evolució de la Primera Guerra Mundial en detall. L'únic que ara podem assenyalar és que la guerra va tenir una durada major de la inicialment prevista i que va acabar amb el triomf de les potències aliades, entre les quals es comptaven, el Regne Unit, França i Itàlia. Les causes que expliquen aquest resultat final són diverses. Però alguns autors no han dubtat a assenyalar que el triomf dels principals països signataris de la **Triple Entesa** va estar molt vinculat a factors econòmics. Els aliats haurien sortit vencedors perquè haurien pogut mobilitzar un nombre més alt de recursos de manera més eficient. Això hauria estat encara més evident a partir de 1917, moment en què els Estats Units van entrar en el conflicte. És cert que al mateix temps Rússia s'havia retirat de la guerra en virtut del **tractat de Brest-Litovsk** (03-03-1918). Però el potencial dels Estats Units era superior al d'una Rússia afeblida i en plena revolució i guerra civil. Les dades, en tot cas, semblen confirmar la superioritat dels aliats (incloent-hi les seves colònies) en molts àmbits: el novembre de 1916 tenien un PIB que més que triplicava el de les potències centrals, disposaven de 5,5 vegades més població i multiplicaven per 12,1 el territori d'aquestes darreres. Un any després la desproporció entre uns i altres encara era més evident. El desenllaç final semblava decantar-se cada vegada més al costat de les potències aliades. I així va ser. El novembre de 1918 Àustria-Hongria i Alemanya, les principals potències centrals, signaven un armistici que suposava la victòria dels països aliats.

1.2. El llegat de la guerra

La Primera Guerra Mundial havia acabat. La normalitat semblava que estava a punt de tornar. Un miratge. La guerra havia provocat canvis d'una magnitud extraordinària. Quin va ser el **llegat de la Primera Guerra Mundial**? Els historiadors econòmics acostumem a distingir entre les conseqüències provocades directament per la guerra i les derivades dels diferents tractats de pau signats després del conflicte. En relació amb les primeres, n'hi ha una de molt evident: la **destrucció**. En capacitat destructiva la Primera Guerra Mundial va tenir certament pocs rivals. El nombre de morts durant el període bèl·lic va ser extraordinàriament elevat, superior al de qualsevol altre conflicte anterior. No és potser tan estrany si considerem que la Primera Guerra Mundial va ser també la primera gran guerra de l'era industrial. El canvi tècnic havia estat essencial per a produir més i millors béns. Aplicat a la indústria militar, perme-

tia desenvolupar un armament més modern i amb més capacitat destructiva. Les estimacions existents situen entre un 7,5 i un 9,5 milions el nombre de baixes produïdes entre el personal militar. La quantitat final de pèrdues de vides humanes augmenta encara més si a les xifres esmentades sumem els civils morts durant les batalles o com a conseqüència de la fam o les malalties. Alguns autors parlen de més d'11 milions de morts (aproximadament el 3,5% de la població europea), sense comptar Rússia. Aquesta xifra es podria duplicar en cas d'incloure-hi els morts d'aquest darrer país, una part dels quals es van produir durant la Guerra Civil que va seguir a la Revolució de 1917. El balanç demogràfic final encara és més negatiu si a més hi sumem el dèficit de naixements que es va produir durant els anys de guerra i altres morts relacionades indirectament amb el conflicte. En tot cas, els **costos de la guerra en termes de vides humanes**, i també de capital humà, van ser altíssims.

La **destrucció d'actius físics** va ser una altra conseqüència directa de la guerra. En aquest sentit, la destrossa d'infraestructures va resultar particularment intensa. França, Bèlgica i alguns països de l'Europa oriental en van patir les pitjors conseqüències. Però una vegada més torna a ser difícil esbrinar-ne la magnitud. Algunes de les estimacions realitzades durant els anys d'entreguerres assenyalen que la pèrdua de capital físic destruït va ser l'equivalent a 1/30 part del patrimoni original o, el que és el mateix, a 3 o 4 anys de formació neta de capital. Altres càlculs es centren en l'impacte de la guerra sobre la producció. Segons aquests càlculs, la guerra hauria provocat que el nivell de producció industrial europeu que s'hauria assolit l'any 1921 en absència de conflicte no s'assolís fins al 1929, vuit anys més tard.

Les dades actualment disponibles posen a més de manifest que l'**Europa occidental no va recuperar el PIB que tenia el 1913 fins al 1924**, sis anys després d'haver finalitzat el conflicte armat.

No cal insistir-hi més. La guerra va tenir una **forta capacitat destructiva**. Però malgrat l'abast i el dramatisme de la destrucció, el seu impacte final va ser relativament moderat. Atenent les conseqüències de llarg termini, les herències més importants de la guerra van ser unes altres. Les primeres s'han de situar en l'àmbit monetari i financer, i estan relacionades amb el procés de finançament del conflicte armat. En efecte, les necessitats bèl·liques van fer **créixer ràpidament la despesa pública**, la qual va augmentar a França, Alemanya o el Regne Unit entre cinc i sis vegades en relació amb el PIB. Aquest augment de la despesa necessitava ser finançat. Una de les possibles solucions era augmentar els impostos sobre la població. L'altra consistia a mobilitzar l'estalvi privat de l'interior del país a partir de l'emissió –i posterior col·locació– de deute públic a curt termini. Els governs dels països bel·ligerants van seguir totes dues vies de finançament. Però l'èxit va ser moderat i els recursos que es van aconseguir a partir d'aquests dos mecanismes es van revelar insuficients. El Govern britànic, el que més va utilitzar l'augment dels tributs, només va aconseguir finançar per

La Gran Guerra va tenir una forta capacitat destructiva.

aquesta via una tercera part de la seva despesa militar. No sembla estrany en una conjuntura bèl·lica. Per això es va acabar fent ús d'un altre mecanisme de finançament intern: l'emissió de bitllets. Les autoritats governatives de l'època emetien títols de deute públic, els quals eren monetitzats pel banc central del país. D'una manera o una altra, el que estaven fent els bancs centrals dels països bel·ligerants era simplement avançar diners als governs que, al seu torn, els empraven per a finançar l'augment de la despesa pública derivada de les necessitats bèl·liques.

Taula 2. Circulació monetària, preus al consum i tipus de canvi a Alemanya, França i el Regne Unit, 1914-1919 (1913 = 100)

Anys	Circulació monetària			Preus al consum			Tipus de canvi en dòlars per marc, franc o lliura		
	Alemanya	França	Regne Unit	Alemanya	França	Regne Unit	Alemanya	França	Regne Unit
1914	103	129	124	103	100	100	99	102	101
1915	276	217	118	129	120	124	87	93	98
1916	351	275	123	170	134	143	76	88	98
1917	460	350	140	253	162	176	73	90	98
1918	699	486	191	313	212	200	53	92	98
1919	1.424	613	266	415	267	219	13	71	91

Fonts: Kindleberger (1988, pàg. 400), Maddison (1991, pàg. 200-204) i Officer (2011).

Aquesta forma de finançar una part de la despesa pública podia tenir alguns avantatges. Però també tenia inconvenients. El primer s'ha de relacionar amb el **patró or**. Aquest sistema monetari tenia un dels seus elements de funcionament bàsic en la lliure conversió de la moneda del país en una quantitat fixa de metall preciós. La guerra va alterar aquest compromís. L'augment de l'emissió de bitllets no feia sinó allunyar-lo encara més. Convertia en insuficients unes reserves d'or que a més eren cada vegada més reduïdes a causa de les necessitats bèl·liques. Com a conseqüència, el **sistema monetari** vigent abans de la Primera Guerra Mundial va deixar de funcionar després de 1914.

La segona conseqüència derivada dels mecanismes utilitzats en el finançament de la guerra s'ha de vincular amb la **capacitat de compra de les monedes**. L'expansió monetària que es va produir durant la guerra, juntament amb restriccions des del costat de l'oferta, impulsava els preus a l'alça. Els controls existents per part de les autoritats van poder atenuar la pujada, però no la van eliminar. La inflació va augmentar i, com a conseqüència, es va produir una pèrdua de capacitat de compra de les divises tant a l'interior com a l'exterior del país (taula 2). Uns altres aspectes –la sortida del patró or i la pèrdua de valor de les monedes– són importants. La guerra havia originat uns desequilibris monetaris i financers que condicionaran el procés de reconstrucció de la dècada de 1920.

Però aquests no van ser els únics desequilibris provocats pel conflicte. Un altre fet es va acabar convertint en molt rellevant durant el procés de reconstrucció: l'**endeutament dels països aliats amb els Estats Units**. El context en què això va succeir és ben conegut. Amb l'esclat del conflicte armat, el comerç va disminuir i l'economia mundial va entrar en una fase de desintegració. No és estrany. El transport marítim havia esdevingut més perillós i costós, una conseqüència del bloqueig britànic, dels atacs submarins alemanys i, en definitiva, de la guerra. Paral·lelament, els governs dels països bel·ligerants van introduir controls, quotes i prohibicions als intercanvis comercials amb l'objectiu d'augmentar les disponibilitats internes d'armes, matèries primeres i aliments. Això va acabar portant cap a una situació nova: els països en guerra van reduir les exportacions, però al mateix temps van augmentar les importacions en un intent per assegurar-se els recursos necessaris. Per als països bel·ligerants, el resultat final d'aquests moviments en les exportacions i les importacions va ser, evidentment, un **augment del dèficit comercial**. Aquest dèficit es va finançar sobretot a partir dels préstecs rebuts de l'exterior que, en el cas dels països aliats, procedien majoritàriament dels Estats Units, un país que a partir de 1914 va experimentar una forta expansió de les exportacions i un creixent superàvit comercial gràcies a les vendes d'armes, aliments i altres productes estratègics.

Els Estats Units van sortir beneficiats de la paralització del comerç a Europa durant el conflicte.

Finalitzada la guerra, els Estats Units van reclamar als països aliats la liquidació del deute acumulat. La situació era força complexa. El deute extern d'aquests darrers era gairebé de 12.000 milions de dòlars corrents, dels quals prop d'un 40% corresponien al Regne Unit. Però els britànics –que al seu torn ocupaven una posició creditora– necessitaven cobrar dels seus deutors per a poder fer front a les obligacions que tenien amb els Estats Units. I això no era tan fàcil. Les autoritats nord-americanes no estaven disposades a fer cap concessió pel que fa al pagament dels deutes interaliats. Afectats per la destrucció bèl·lica i la manca de capital, França –el principal deutor net– i altres països només veien una sortida a la situació: que els països vençuts paguessin en **concepte de reparacions de guerra**. Aquesta qüestió la tractarem més endavant. Ara només és necessari assenyalar que es tracta d'un tema de gran importància per a entendre l'evolució de l'economia alemanya i europea de postguerra.

Taula 3. Importacions (M), exportacions (X) i saldo comercial (SC) a diversos països europeus i als Estats Units durant la Primera Guerra Mundial, 1913-1919

		1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
Alemanya	M	100	79	66	78	66	66	n. d.
	X	100	73	31	38	35	47	n. d.
	SC	-654	-1.100	-4.000	-4.600	-3.600	-2.400	n. d.

Notes: importacions (M) i exportacions (X) en números índex (1913 = 100) calculats sobre els valors corrents, expressats en la moneda de cada país. El saldo comercial (SC) està expressat en milers de milions de marcs (Alemanya), milions de francs (França), milions de lliures esterlines (Regne Unit), milions de rubles (Rússia) i milions de dòlars (Estats Units); n. d.: no es disposa de dades.

Font: Findlay i O'Rourke (2007, pàg. 432).

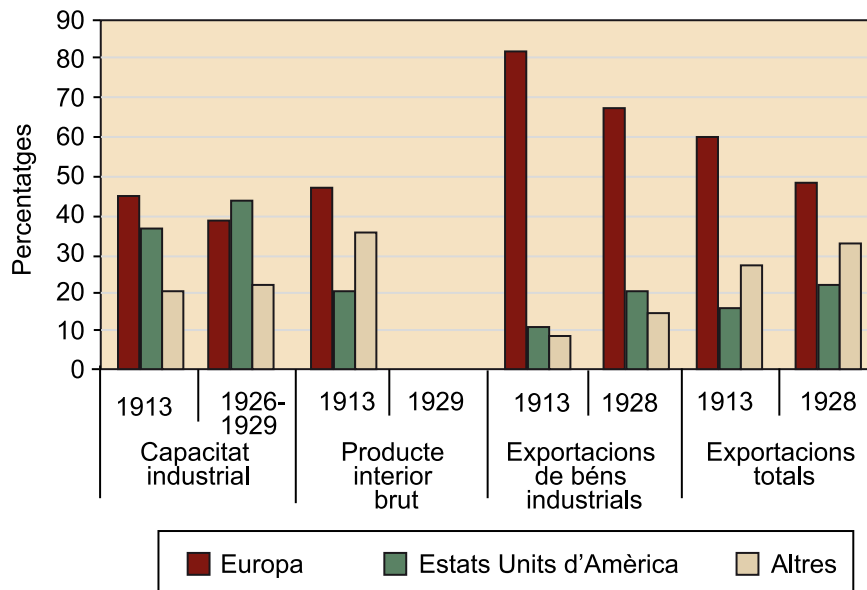
		1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
França	M	100	76	131	245	327	265	425
	X	100	71	57	90	87	69	173
	SC	-1.541	-1.533	-7.099	-14.426	-21.541	-17.583	-23.919
Regne Unit	M	100	91	114	129	151	195	222
	X	100	82	73	96	100	95	152
	SC	-134	-170	-368	-345	-467	-784	-663
Rússia	M	100	80	83	178	169	n. d.	n. d.
	X	100	63	26	38	31	n. d.	n. d.
	SC	146	-142	-737	-1.874	-1.853	n. d.	n. d.
Estats Units	M	100	104	92	131	162	167	215
	X	100	95	111	219	249	252	321
	SC	684	496	1.117	3.130	3.313	3.300	4.166

Notes: importacions (M) i exportacions (X) en números índex (1913 = 100) calculats sobre els valors corrents, expressats en la moneda de cada país. El saldo comercial (SC) està expressat en milers de milions de marcs (Alemanya), milions de francs (França), milions de lliures esterlines (Regne Unit), milions de rubles (Rússia) i milions de dòlars (Estats Units); n. d.: no es disposa de dades.

Font: Findlay i O'Rourke (2007, pàg. 432).

A més dels aspectes ja esmentats, la guerra també va transformar diversos àmbits de l'economia internacional. L'esclat del conflicte va obligar les potències bel·ligerants del Vell Continent a orientar el seu **aparell productiu cap a finalitats bèl·liques**. La producció de béns de consum perdia embranzida, mentre que les indústries de guerra la guanyaven. L'activitat exportadora disminuïa, a causa tant de les distorsions provocades pel mateix conflicte com dels controls i les limitacions que imposaven les autoritats. La capacitat financera del Regne Unit o França s'afeblia. I la producció agrària declinava, molt afectada per la mobilització de la mà d'obra masculina, la manca d'animals i fertilitzants i la destrucció.

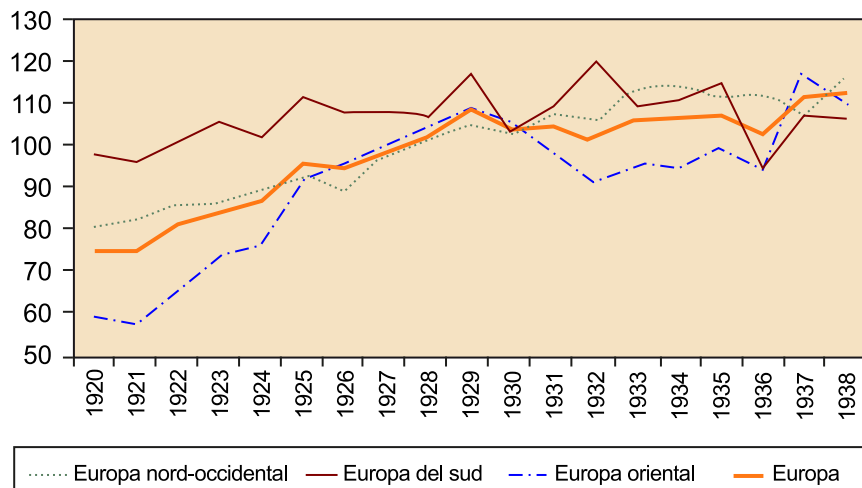
Figura 2. La importància relativa d'Europa, els Estats Units d'Amèrica i la resta de territoris en l'economia internacional, 1913-1930 (en percentatges sobre el total mundial)

Notes: Les dades sobre capacitat industrial a Europa només inclouen el Regne Unit, França, Alemanya, Itàlia, Bèlgica, Suècia i la URSS i les dels Estats Units d'Amèrica també inclouen Canadà. El mateix s'ha de dir en relació amb la informació sobre les exportacions corresponents als Estats Units d'Amèrica.
 Fonts: Lamartine Yates (1959, pàg. 32-33), Maddison (1962), a partir de les dades publicades al Departament d'Història i Institucions Econòmiques (2006, pàg. 98) i A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggdnc.net/maddison/>.

Aquests fets van tenir importants conseqüències en relació amb la nova posició que hauria d'ocupar el Vell Continent en l'economia internacional, començant per la indústria. La reducció de les exportacions europees de béns manufacturats va afavorir l'avenç del **procés d'industrialització en països que anteriorment importaven aquests productes**. I també va esperonar la presència a l'Amèrica Llatina i Àsia de manufactures procedents dels Estats Units i del Japó. Per a les potències industrials del Vell Continent no va ser gens fàcil recuperar els antics mercats una vegada acabada la guerra. Als problemes interns es van afegir les dificultats externes, generalment derivades del **creixent proteccionisme** que va caracteritzar l'època. Les **barreres aranzelàries** van augmentar arreu, també als països on havia sorgit una indústria naixent. Sens dubte, la guerra havia alterat l'ordre econòmic tradicional i obligava les potències bel·ligerants europees a fer una reconversió industrial i a canviar les seves pautes comercials. El procés va ser generalment lent i incomplet. Com a conseqüència, a finals de la dècada de 1920 la participació europea en la producció i el comerç mundials de manufactures havia davallat en relació amb els anys anteriors en la guerra (figura 2).

Figura 3. El creixement de la producció agrícola a Europa, 1920-1938 (1913 = 100)

Font: Federico (2005b, pàg. 234)

El mateix podríem dir en relació amb la **producció agrícola**. Entre principis de les dècades de 1910 i 1920, les estimacions disponibles mostren una clara disminució de la producció al nord-oest i a l'est del Vell Continent: una clara conseqüència de la guerra (figura 3). Considerada globalment, la producció europea va disminuir un 20% entre 1911-1913 i 1920-1922, mentre que a Àsia i l'Amèrica Llatina havia augmentat prop del 15% al llarg del mateix període. Durant la dècada de 1920, el sector agrari europeu es va recuperar amb força fins a superar els nivells d'abans de la guerra. Entre 1920-1922 i 1927-1929, la producció agrícola va créixer més que la producció mitjana mundial, si bé és cert que en el darrer dels triennis esmentats només era un 9% superior al que havia estat abans d'esclatar el conflicte. Precisament, la guerra i la trajectòria de l'agricultura durant el conflicte **van condicionar** amb més o menys intensitat l'**evolució del sector agrari en altres parts del món**. En concret, la guerra va donar origen a un procés que, durant els anys 1920, acabaria portant cap a situacions d'excés d'oferta, especialment en el cas d'alguns béns primaris. No serien exclusives dels mercats de productes agraris. Les indústries europees que havien expandit la seva capacitat productiva durant la guerra –la indústria del ferro i l'acer o la construcció naval– també les patirien.

L'afebliment d'Europa no quedava limitat a l'àmbit industrial i al de la producció agrària. També va resultar evident en el mercat internacional de capitals. L'any 1914, el Regne Unit concentrava més del 40% del totes les sortides (brutes) de capital al món. A França li pertocava el 20% i el 40% restant es repartia fonamentalment entre Alemanya, Bèlgica, Holanda i Suïssa. Certament, els Estats Units també invertien a l'exterior. Però de manera molt modesta. Només representaven el 0,7% de les exportacions totals de capital i, de fet, la seva posició corresponia a la d'un país deutor net. L'esclat de la Gran Guerra va capgirar aquesta situació. Durant el període 1924-30, els Estats Units d'Amèrica eren els **principals proveïdors de capital del món**. Concentraven ni més ni menys que el 60% dels fluxos internacionals de capital: un reflex de la seva posició en l'economia mundial. Per contra, el Regne Unit ja només representava el 15% d'aquestes fluxos, un percentatge similar al que també tenia França.

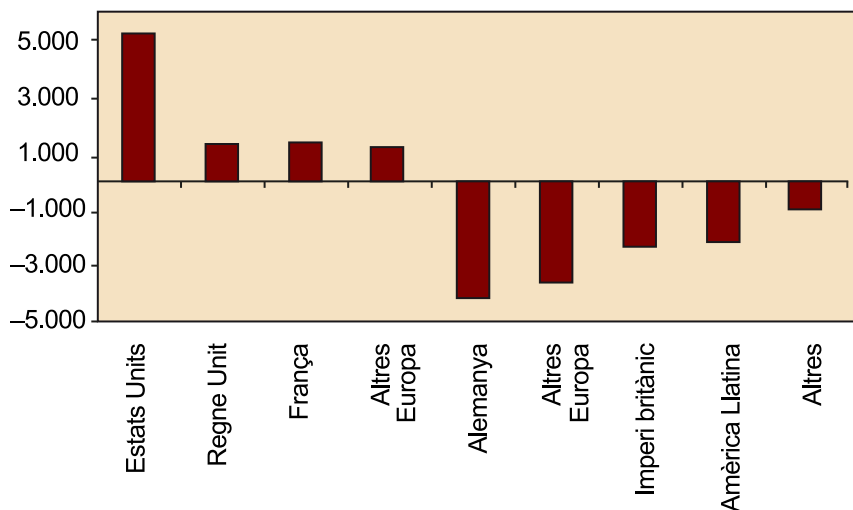
El blat

L'exemple del blat pot ser il·lustratiu sobre l'existència de situacions d'excés d'oferta en els mercats d'alguns béns primaris. Durant la Gran Guerra, la superfície dedicada a aquest conreu es va reduir a Europa. El mateix va passar amb la producció, mentre que el preu del blat va seguir una tendència creixent. En resposta, diversos països del Nou Món van augmentar l'àrea de conreu durant la guerra i la immediata postguerra. Però, un cop acabat el conflicte bèl·lic, la producció d'aquest cereal es va recuperar a Europa (excloent-ne l'URSS), mentre que el consum *per capita* de blat va tendir a disminuir entre 1909-1914 i 1924-1929.

La conflagració bèl·lica havia obligat el Regne Unit (i altres països europeus) a liquidar una part dels seus actius exteriors per a finançar part de les despeses que s'havien originat durant el conflicte. Amb una balança per compte corrent deficitària, el retorn del Regne Unit al centre de les finances mundials va resultar ser una tasca molt difícil una vegada finalitzat el conflicte.

El paper d'Europa com a principal proveïdor de capital del món ja formava part del passat. I, de fet, Alemanya, una potència econòmica del Vell Continent, va acabar la dècada encapçalant el rànquing de principals deutors mundials (figura 4).

Figura 4. Els moviments internacionals de capitals, 1924-1930 milions de dòlars

Fonts: Feinstein i Watson (1995), pàg. 110.

L'economia europea havia quedat profundament afectada per l'impacte de la guerra. El paper que havia de tenir l'Estat, també. Durant els anys del conflicte bèl·lic, la **presència de l'Estat en l'economia va augmentar ràpidament**. Les autoritats governatives van començar a intervenir amb l'objectiu d'orientar els recursos econòmics cap a les necessitats militars i d'aquesta manera assegurar l'accés a productes estratègics. Aviat es van establir controls sobre diverses activitats productives, es van racionar els aliments a la població i es van aprovar quotes i prohibicions als intercanvis comercials. L'economia va quedar fortament subjecta a la supervisió de l'Estat. La presència del sector públic en l'economia també va augmentar a partir d'una altra via: la despesa pública. Les necessitats bèl·liques van fer créixer –com ja hem assenyalat anteriorment– el nivell de despesa pública i, per aquesta via, la presència de l'Estat en l'economia. Una dada serà suficient per a mostrar-ho: l'any 1918 la despesa pública a França, Alemanya o el Regne Unit representava prop del 50% de l'economia d'aquests tres països.

Després de la Gran Guerra, l'economia de la major part de l'Europa occidental va quedar fortament subjecta a la supervisió de l'Estat.

Taula 4. L'evolució de la despesa pública a diversos països europeus i als Estats Units (percentatge sobre el producte interior brut)

	Despesa pública		Despesa social		Recaptació tributària	
	1913	1929	1910	1930	1910	1930
Alemanya	17,7	30,6	n. d.	4,8	5,1	25,6
França	8,9	12,0	0,8	1,1	10,7	20,0
Itàlia	17,2	19,5	0,0	0,1	21,3	21,9
Països Baixos	8,2	11,2	0,4	1,2	n. d.	n. d.
Regne Unit	13,3	25,8	1,4	2,7	10,0	21,8
Estats Units	8,0	10,1	0,6	0,6	n. d.	n. d.

n. d.: no es disposa de dades.

Fonts: Zamagni (1999), segons l'edició en castellà de 2001 (pàg. 99), Lindert (2004, pàg. 12-13) i Comin (1996).

L'acabament del conflicte va moderar el paper de l'Estat en l'economia. Els controls, les intervencions i les supervisions característiques del període bèl·lic van desaparèixer. La despesa pública es va reduir. I, considerada globalment, la presència de l'Estat es va afeblir en comparació amb el període 1914-1918. Però de cap manera no es va tornar a la mateixa situació d'abans de l'esclat del conflicte. L'Estat va continuar influint en diversos àmbits de la vida econòmica i, sobretot, va començar a tenir un paper molt més actiu en la política social de postguerra. De fet, el nivell de despesa pública (sempre en relació amb el PIB) de 1929 era molt més elevat que el de 1913. Les dades presentades en la taula 4 ho posen de manifest. I permeten afegir-hi un comentari addicional: la guerra havia fet tolerables nivells més alts de **pressió impositora**. Com a conseqüència, els governs de la dècada de 1920 en relació amb els d'abans del conflicte van poder disposar de més recursos i, per tant, tenien més capacitat d'influència en l'economia. No eren els únics. La guerra també va afavorir l'**extensió de la democràcia** i, per tant, la influència de la població en els afers públics. Les noves lleis electorals van ampliar el **sufragi masculí** i, finalment, van atorgar el **dret de vot a la població femenina**. Havien estat els homes i dones pertanyents a les classes populars de la societat els que més havien contribuït a l'esforç bèl·lic. Era difícil continuar mantenint-los marginats del sistema polític.

Sufragi universal

L'any 1918 el sufragi universal va quedar establert a Alemanya, Àustria o el Regne Unit, el 1920 a la població blanca dels Estats Units i al llarg dels dos anys següents als Països Baixos (1921) i Suècia (1922). En els països bel·ligerants, la guerra havia fet necessari mobilitzar els homes per al front i les dones per a les fàbriques. Al Regne Unit, la mà d'obra femenina ocupada en la indústria va augmentar un 50% entre 1914 i 1918 i aquest darrer any una tercera part ja treballava en la fabricació d'armaments.

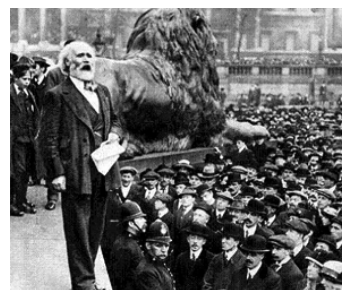
La guerra també va afavorir l'extensió de la democràcia i, com a conseqüència, la influència de la població en els afers públics.

Però aquesta és només una part de la història. L'extensió de la democràcia va transcórrer paral·lela a –i en part es pot explicar per– dos fenòmens que caracteritzen la política i la societat de l'Europa posterior a 1914: la creixent influència que estaven tenint els **sindicats** i els **partits d'esquerra** i les **protestes socials** que van viure molts països en acabar el conflicte. Pel que fa al primer dels aspectes assenyalats, la vida a les trinxeres i la propaganda que hi feien els socialistes facilitaven la difusió d'ideals basats en la defensa dels drets dels obrers i d'una societat més igualitària. La pèrdua de capacitat adquisitiva de la població en els països involucrats en el conflicte hi ajudava. I també ho feia un altre aspecte rellevant: el reconeixement i les concessions que els governs de les potències bel·ligerants atorgaven als sindicats en un intent per a cercar la seva col·laboració. Potser més interessant encara és constatar que una vegada acabades les hostilitats els sindicats van desenvolupar un paper clau en l'àmbit laboral i en la mobilització popular. I també que les forces polítiques d'esquerra van aconseguir més poder polític.

Els partits d'esquerra

Al Regne Unit, per exemple, el partit laborista s'havia convertit en la segona força política l'any 1922 i acabaria governant l'any 1924. A Alemanya, el Partit Socialdemòcrata tindria un paper molt important en la formació de la nova República de Weimar i durant la primera meitat de la dècada de 1920 formaria part en els governs de coalició els anys 1918–1921 i 1923.

L'augment de la despesa social i l'establiment d'un **marc legislatiu més favorable** a les classes treballadores durant els anys de postguerra són difícils d'explicar sense tenir present la influència més gran de les organitzacions obreres. A més, durant les hostilitats –i amb l'objectiu de mantenir la lleialtat i justificar els patiments– els governs havien fet promeses d'una vida millor en el futur. Finalment, i com a conseqüència de la guerra, les penúries de la població també havien augmentat.

Els sindicats van desenvolupar un paper clau en l'àmbit laboral i en la mobilització popular.

El segon dels fenòmens que caracteritzen l'Europa de postguerra fa referència a l'**augment de les protestes socials**, les quals van ser força generalitzades i en més d'una ocasió van derivar cap a esclats revolucionaris. Aquest va ser el cas d'Alemanya després de la proclamació de la República Socialista de Bavària el novembre de 1918 i la Revolta Espartaquista a Berlín el gener de 1919. I també el d'Hongria –amb un govern comunista entre març i juliol de 1919– o Itàlia durant l'anomenat *bienni roig* de 1920-1921. Les causes d'aquestes revoltes van ser diverses en cada cas i la seva descripció ens allunyaria de l'objectiu d'aquestes pàgines. Però amb tots els matisos que calgui, és difícil no relacionar-les amb les penúries imposades per la guerra, l'acció de sindicats i partits d'esquerra i, finalment, la influència de la **Revolució Russa** (1917), un esdeveniment cabdal al qual dedicarem especial atenció en un proper apartat.

Els canvis polítics i socials que acabem de descriure no eren evidentment irreversibles. Durant els anys vint, la **democràcia també va viure retrocessos**. A Itàlia, l'any 1922 **Benito Mussolini** (1883-1945) es va fer amb el poder i va instaurar un règim feixista i dictatorial que va durar fins a la seva mort. D'altra banda, els canvis assenyalats tenien les seves conseqüències econòmiques. Alguns autors han assenyalat que la creixent força dels sindicats transformava el

sistema de relacions laborals i convertia el mercat laboral en molt més rígid. I altres han insistit que l'extensió de la democràcia convertia l'atur en un fenomen amb creixents costos polítics per als governs.

La guerra va tenir una forta capacitat destructiva. Però malgrat l'abast i el dramatisme, l'impacte final de la destrucció va ser relativament moderat. La guerra havia provocat problemes monetaris i financers, alterat els fluxos comercials i de capital, modificat la distribució de la indústria i la marxa de l'agricultura i, finalment, transformat els paper de l'Estat en l'economia i la natura del sistema polític.

Atenent les seves conseqüències de llarg termini, les herències que s'acaben d'esmentar són les més importants de la guerra. En relació amb temps passats, unes i altres van portar a la fi de l'ordre econòmic liberal vigent fins aleshores i van significar un fre al procés de globalització econòmica que l'havia acompanyat. En relació amb temps futurs, van transformar amb tanta intensitat la política i l'economia dels països individualment i del món en el seu conjunt que va fer molt difícil tornar a un període d'estabilitat i creixement econòmic equilibrat. La manera com es va negociar la pau encara ho faria més complicat.

1.3. Els tractats de pau i les seves conseqüències

Els anys 1919 i 1920 es van signar separatament **quatre tractats de pau**: un per a cada una de les quatre potències vençudes. Aquests tractats de pau van tenir dues importants conseqüències. La primera va ser geogràfica. Els països derrotats van sofrir importants pèrdues territorials. Alemanya va perdre prop del 13,5% de la superfície que tenia l'any 1913. L'Imperi Austrohongarès va quedar fragmentat políticament i territorialment. L'Imperi Otomà va tenir la mateixa dissort. I Bulgària va veure com es reduïa la seva superfície, sobretot per la pèrdua de la Tràcia occidental. Rússia també va experimentar pèrdues territorials. Però en aquest cas s'ha de situar en el context que estava vivint el país, el qual tractarem més endavant. Les pèrdues d'uns van anar acompanyades dels guanys d'uns altres. I també del **naixement de nous estats independents**: Estònia, Finlàndia, Iugoslàvia, Letònia, Lituània, Polònia i Txecoslovàquia.

Els tractats de pau havien dibuixat un **nou mapa d'Europa** (figura 5). El nombre d'estats havia augmentat, en un procés guiat generalment pel principi d'autodeterminació i la voluntat política de crear entitats més homogènies lingüísticament i culturalment. La lògica política no sempre correspon a la lògica econòmica. Les **fronteres polítiques** es van ampliar. Les **barreres comercials** també, especialment com a conseqüència de l'articulació de polítiques comercials proteccionistes. Els antics fluxos comercials i línies de comunicació es van desestructurar. I algunes branques de la mateixa indústria van veure com quedaven escindides entre dos països diferents. En la difícil conjuntura

de postguerra aquest potser no semblava el millor context per a la recuperació i el creixement econòmic. Tanmateix, si fem cas a les estimacions disponibles sobre el PIB *per capita*, entre 1913 i 1929 la majoria del nous estats independents que hem esmentat anteriorment haurien aconseguit taxes de creixement superiors a la mitjana europea.

Figura 5. El nou mapa d'Europa després de la Primera Guerra Mundial

Font: Vicens Vives

Els tractats de pau signats després del conflicte havien definit un nou mapa d'Europa. Però també imposaven, a més de pèrdues de territori o desmilitarització, **sancions econòmiques en concepte de reparacions de guerra** als països derrotats. Alemanya va ser la que en va quedar més malparada. L'article 231 del **tractat de Versalles**, signat el 28 de juny de 1919, li atribuïa la responsabilitat d'haver provocat la guerra i, com a conseqüència, establia unes indemnitzacions. Aquestes indemnitzacions havien de quedar fixades de manera definitiva en una comissió creada específicament: la **Comissió de Reparacions**. Ara bé, mentre aquesta en discutia l'import final, els països vencedors van fixar la necessitat d'iniciar els pagaments, que majoritàriament s'havien de fer en forma de carbó, material ferroviari o vaixells.

La discussió no va estar exempta de tensions. Els mateixos països vencedors discrepaven del caràcter de les sancions. El Govern francès pretenia que Alemanya pagués el cost total del conflicte: havia patit unes destruccions de guerra comparativament més elevades i no oblidava que després de la **guerra francoprussiana** l'any 1871 havia estat obligada a pagar indemnitzacions als alemanys. Les autoritats nord-americanes, amb el president **Woodrow Wilson** (1856-1924) al capdavant, consideraven poc oportuna una penalització excessiva. Això era també el que defensava l'economista britànic **John Maynard**

Keynes (1883-1946). Keynes s'havia integrat al procés de negociació de Reparacions. Però va acabar per abandonar-lo. En desacord amb les decisions que s'estaven prenent, considerava que les pretensions sobre Alemanya eren excessives. Alemanya havia de pagar reparacions, però no en la magnitud considerada. Argumentava amb raó que la capacitat de "l'Alemanya de preguerra per a pagar un tribut anual a l'estranger s'ha vist disminuïda", una conseqüència de les condicions imposades en el tractat de Versalles. Assenyalava que una suma excessiva obligava a una forta reducció del nivell de vida interior. I posava de manifest que el pagament de les reparacions obligaven Alemanya a mantenir elevats superàvits comercials, un fet pràcticament impossible en el context de l'època.

En paraules de Keynes:

"Els qui creuen que Alemanya pot fer un pagament anual de centenars de milions de lliures esterlines són els qui han de dir en quines mercaderies concretes creuen que es podria fer aquest pagament i en quins mercats es vendran aquestes mercaderies. Mentre no ho especifiquin i no siguin capaços de donar algun argument tangible en favor de les seves conclusions, no mereixen cap credibilitat."

La qüestió de les reparacions tenia una altra dimensió que, en aquest cas, cal relacionar amb el tema dels **deutes de guerra**. Els països vencedors del Vell Continent –particularment França– consideraven que les reparacions alemanyes no solament havien d'afavorir el procés de reconstrucció del país i facilitar el pagament del deute intern acumulat durant el conflicte. També havien de permetre la **liquidació dels deutes entre els aliats**, fonamentalment del que tenia el Regne Unit amb els Estats Units i el que havia contret França amb els britànics i sobretot amb els nord-americans. Aquesta circumstància complicava encara més el procés de negociació, perquè vinculava els deutes de guerra amb les reparacions. Sens dubte, els Estats Units podrien haver concedit als seus aliats europeus nous crèdits per a la reconstrucció o també podrien haver pogut perdonar parcialment o totalment els deutes a francesos o britànics. A més podria haver optat per negociar aquesta qüestió directament amb Alemanya. Però res de tot això va passar. I aquesta circumstància va afavorir que les demandes franceses, que era el país amb més dificultats, es tornessin més insistents: "*le Boche payera!*" (l'alemanyot pagarà!).

Finalment, l'abril de 1921 la **Comissió de Reparacions** va fer pública la xifra definitiva: Alemanya hauria de pagar en concepte de reparacions uns 132.000 milions de marcs or (aproximadament 33.000 milions de dòlars). Això representava prop del 300% de la renda nacional alemanya de l'any 1921. Una xifra espectacular! Certament, d'aquests 132.000 milions de marcs només 50.000 eren immediatament exigibles. Però això continuava essent un suma molt elevada: el 125% de la renda nacional de l'any 1921! El Govern alemany hauria de fer front a la quantitat imposada a partir de pagaments anuals. Aquestes anualitats pujaven a uns 3.000 milions de marc or, parcialment a pagar a partir d'un impost del 26% sobre el valor en or de les exportacions del país.

El tractat de Versalles va imposar a Alemanya importants pagaments en concepte d'indemnitzacions de guerra.

La reacció alemanya no es va fer esperar. El Govern de la nova **República de Weimar** (1919-1933) va protestar. Però l'acord va ser presentat en forma d'ultimàtum i les autoritats germàniques no van tenir cap altre remei que acceptar la quantitat i les condicions establertes pels vencedors. Alemanya va començar a fer els pagaments de manera immediata. I durant el primer any (1921) amb força èxit. Però la situació aviat va començar a canviar. El juliol de 1922 les autoritats germàniques van demanar, sense èxit, que s'ajornessin els pagaments en metàl·lic corresponents a aquella anualitat. I ho van tornar a fer, una vegada més sense fortuna, el novembre d'aquell mateix any. Mentrestant, la situació monetària i financera s'havia tornat extraordinàriament complicada. Tot semblava indicar que Alemanya no pagaria.

L'incompliment alemany tenia greus conseqüències sobre França i la resta de països aliats. Retardava el procés de reconstrucció i feia molt difícil els pagaments del deute. El gener de 1923 els governs francès i belga van ordenar a les seves tropes la **invasió del Ruhr**. Es tractava d'obligar el Govern alemany a fer els pagaments establerts en espècie, és a dir, a partir de productes industrials i matèries primeres que havien de sortir del que era el cor industrial del país. Un fracàs. La invasió va acabar de col·lapsar el sistema financer alemany i va ser en part responsable d'un fenomen que més endavant detallarem: la **hiperinflació**.

A finals de 1923 la situació econòmica d'Alemanya s'havia tornat insostenible. A més, la negativa dels treballadors alemanys a col·laborar amb els invasors feia que fos molt difícil obtenir recursos del Ruhr. La solució va ser proposada per un comitè creat amb l'objectiu de retornar l'estabilitat econòmica a Alemanya i, en conseqüència, tornar a plantejar la qüestió de les reparacions. Aquest comitè estava presidit per **Charles G. Dawes** (1865-1951), futur vicepresident dels Estats Units durant la segona meitat dels anys vint. El 1924 aquest comitè va presentar un seguit de mesures que sota el nom de **pla Dawes** van entrar en vigor el setembre de 1924. Més endavant tornarem sobre aquesta qüestió. El que ara interessa destacar són dos fets.

1) El primer: el Pla **reduïa les anualitats que s'havien de pagar** i, per tant, ampliava els terminis de pagament. La suma anual que calia pagar va quedar establerta en 1.000 milions marcs or fins a 1929.

2) El segon: sota l'empara del Pla Dawes s'atorgava un **emprèstit internacional**. El capital va començar a arribar a Alemanya, procedent en la seva majoria dels Estats Units. I era gràcies a aquests fluxos que les autoritats germàniques podien complir les seves obligacions amb els països vencedors.

Però aquest mecanisme aviat s'hauria de revelar extraordinàriament inestable. El pagament de les reparacions de guerra –i de la marxa general de l'economia– descansava en bona mesura sobre les arribades de capital nord-americà. I, per tant, les autoritats alemanyes podien deixar de pagar les indemnitzacions establertes si les inversions procedents de l'altre costat de l'Atlàntic es reduïen

o simplement s'aturaven. Això és el que va passar després del crac borsari de 1929. En un intent per a solucionar-ho, es va crear un nou comitè presidit en aquesta ocasió per l'industrial nord-americà **Owen D. Young** (1874-1962) i l'abril de 1930 es va aprovar un nou pla. El **pla Young** consistia, en essència, en una reducció substancial tant de la suma total com de les anualitats exigides i en la concessió d'un nou préstec. La seva posada en pràctica va ser, tanmateix, molt limitada. El 1931 el president nord-americà **Herbert Hoover** (1874-1964) va decretar una **moratòria** que, a la pràctica i, almenys durant algunes dècades, va posar fi a unes reparacions de guerra que de cap manera es van pagar en la seva totalitat.

Taula 5. Estimacions sobre els pagaments alemanys per reparacions de guerra, 1918-1932 (en milions de Reichsmarks)

Períodes	Comissió de Reparacions	Govern d'Alemanya
Del novembre de 1918 a l'agost de 1919	9.600	42.000
Pla Dawes	7.600	8.000
Pla Young	2.800	3.100
Altres	800	14.600
Total	20.800	67.700

Font: Kindleberger (1988, pàg. 414)

Les estimacions existents sobre els pagaments realitzats per Alemanya abans d'aquesta moratòria no sempre coincideixen. Alguns autors han assenyalat que Alemanya només va pagar una quarta part del que se li havia imposat. La Comissió de Reparacions va oferir una xifra que suggereix un percentatge encara inferior, mentre que el Govern alemany assenyalava uns pagaments que triplicaven al d'aquesta Comissió (taula 5). Però sigui quina sigui la quantitat final el que sembla clar és que Alemanya va pagar una part molt menor de la que les potències vencedores havien establert. Les crítiques de Keynes semblen haver estat raonables. I, de fet, el valor de les reparacions que finalment es van fer efectives no es va allunyar excessivament del proposat per l'economista britànic.

No tot s'acaba aquí. Una cosa era que la quantitat imposada fos excessiva i l'altra que Alemanya hagués esgotat la seva capacitat de pagament. Per a alguns historiadors econòmics aquesta capacitat era superior a la que es podria suposar. Dit d'una altra manera: les autoritats alemanyes no tenien cap interès a transferir recursos cap a l'exterior del país. No és gens estrany. Els incentius per a fer-ho anaven en la direcció contrària. I per diversos motius. Un d'aquests era que el pagament de les reparacions portava inexorablement a un **augment substancial dels impostos**. I això no semblava ni aconsellable ni era acceptable per als alemanys. L'augment dels impostos tenia efectes distributius i no tots els partits tenien la mateixa idea sobre quins eren els sectors socials que havien d'assumir el cost de les reparacions. A més, després de la Primera Guerra

Mundial el país havia viscut un **clima de tensió social** que encara no havia desaparegut. I, en tot cas, els sacrificis que es podien demanar a la població no tenien altre premi que la transferència de riquesa cap a l'exterior.

Però hi havia un segon motiu també força important en el procés que estem discutint: gairebé dues terceres parts del que havia quedat fixat en concepte de reparacions (82.000 sobre 132 mil milions de marcs or) s'havien de pagar segons l'evolució econòmica del país. Aquest fet tenia una clara conseqüència: disminuïa els incentius que podien tenir les autoritats per a introduir mesures favorables al creixement econòmic. A principis de la dècada de 1920, això significava, entre altres, posar ordre a la situació financera i monetària. Per a fer-ho, calia demanar sacrificis a la població. I en cas d'aconseguir-ho, els beneficiaris eren les potències vencedores.

En definitiva, en el procés que estem discutint no sembla que ningú hi hagués sortit guanyant. Les reparacions que es van pagar van ser molt modestes. Els creditors internacionals només van recuperar una part molt petita dels deutes de guerra. I la recuperació de l'economia europea i internacional s'anava retardant. La perspectiva del temps mostra els errors d'uns plantejaments que semblen haver generat més costos que beneficis.

L'Alemanya dels anys vint va viure instal·lada en un clima de tensió social que tindria importants repercussions en el futur.

2. La recuperació d'Europa: el procés d'estabilització monetària i financera

Mentre una part de l'atenció de les autoritats europees de postguerra s'orientava cap al tema de les reparacions i els deutes de guerra, l'altra es concentrava en el procés de **recuperació de l'estabilitat monetària i financera**. Uns i altres fets estaven certament relacionats. I tant la descripció que hem fet anteriorment com la que farem a continuació ho posen de manifest. La recuperació de l'estabilitat monetària i financera passava, en tot cas, per posar fi a dos fenòmens que havien caracteritzat el període bèl·lic: **l'augment de preus interiors i la pèrdua del valor exterior de les monedes**.

La tasca no era senzilla. I la manera com cada país va fer-hi front va estar molt condicionada per l'impacte de la guerra i la situació social i política interna. Però encara hi havia una qüestió més important. Les decisions que cada país havia d'adoptar per a retornar a l'estabilitat monetària i financera tenien unes conseqüències distributives: beneficiava uns sectors socials i en perjudicava uns altres. I això no era altra cosa que decidir qui hauria d'assumir els costos de la guerra. L'anàlisi de l'evolució dels preus que realitzarem tot seguit ja ho mostra. El tema de l'estabilització monetària, que abordarem a continuació, encara ho deixarà més clar. Una vegada més és necessari advertir que encara que tractem separatament un i altre fet –la trajectòria dels preus interiors i l'estabilització del valor exterior de les monedes–, estan estretament relacionades.

2.1. Entre la deflació i la hiperinflació

L'**augment de preus** va ser un fenomen generalitzat durant el període bèl·lic. La guerra havia provocat **restriccions de l'oferta** importants i això portava cap a un increment dels preus. El mètode de finançament inflacionista d'una despesa pública en augment anaven en la mateixa direcció. La taula 6 mostra la trajectòria fortament alcista que va seguir l'índex de preus al consum a Europa i als Estats Units durant els anys de la guerra i la immediata postguerra. A França els preus es van duplicar entre 1914 i 1918. Això significa una inflació anual que oscil·lava entre el 10% i el 20%. I França no era el cas més extrem.

La taula també posa de manifest dos aspectes addicionals que cal mencionar. Primer: durant aquest període, i deixant de banda el cas dels Estats Units, l'augment més elevat de preus es va produir als països bel·ligerants. Segon: entre aquests darrers la inflació no va créixer de manera homogènia. Mentre que els preus van augmentar molt intensament a Àustria o a Bèlgica, ho van fer de forma més moderada al Regne Unit o fins i tot a França. L'explicació d'aquestes

diferències sembla evident: com més gran era el desajust entre l'oferta i la demanda de béns i més gran el recurs a l'emissió de diner més augmentaven els preus.

Taula 6. L'evolució de l'índex de preus als consum a Europa i als Estats Units, 1914-1928 (1914 = 100)

Països	1918	1920	1922	1924	1926	1928
1. Països que van aturar la inflació el 1920						
Dinamarca	182	194	149	145	138	175
Noruega	253	300	231	239	206	173
Països Baixos	162	194	149	145	138	139
Regne Unit	200	248	181	176	171	167
Suècia	219	269	198	174	173	172
Suïssa	204	224	164	169	162	161
Estats Units	169	194	165	168	171	165
2. Països en què la inflació va continuar després de 1920						
Bèlgica	1.434	n. d.	340	469	604	761
Finlàndia	633	889	1.033	1.055	1.078	1.122
França	213	371	315	395	560	584
Itàlia	289	467	467	481	618	511
3. Països que van experimentar un procés d'hiperinflació						
Alemanya	304	990	14.602	128	141	152
Àustria	1.163	5.115	263.938	86	103	108

n. d.: no es disposa de dades.

Fonts: Maddison (1991, pàg. 200-04), a partir de Feinstein, Temin i Toniolo (1997, pàg. 39) per a l'Europa dels anys 1918-1926.

De 1918 a 1920 els preus van continuar creixent, una conseqüència del *boom* de postguerra. Però a partir d'aquest darrer any la situació va canviar. La inflació va deixar de ser un fenomen generalitzat, mentre que els preus van començar a seguir trajectòries clarament distintes. La taula 6 identifica tres grans grups de països atenent la marxa general dels seus preus interiors. Un primer grup el formen els països que van aturar la inflació. Era el resultat d'haver seguit una **política deflacionista**. Els impostos van augmentar. El crèdit es va encarir. La despesa pública va disminuir. Com a conseqüència, els preus van acabar experimentant una tendència a la baixa. Això és el que va succeir a Dinamarca, Noruega, els Països Baixos, Suècia o Suïssa, tots ells països neutrals durant el conflicte bèl·lic, i també als Estats Units i al Regne Unit. Les polítiques deflacionistes tenien tanmateix costos i la majoria dels països esmentats va patir una **intensa depressió** l'any 1921. Unes quantes dades referides al Regne Unit seran suficients per a mostrar-ho: entre 1920 i 1921 el PIB britànic (expressat en dòlars internacionals de 1990) va retrocedir un 8%, el PIB *per*

capita (mesurat també en dòlars de 1990) va disminuir un 3% i el percentatge d'aturats va passar de l'11,9 a l'11,0% en un any. En aquest context no sembla gaire estrany que durant l'any 1921 els miners, els treballadors portuaris i els empleats del ferrocarril d'aquest país es declarassin en vaga. Certament, les causes de la recessió de l'any 1921 són encara objecte de discussió. Però no sembla desencertat plantejar que les polítiques deflacionistes hi van tenir molt a veure. Més endavant explicarem per què alguns països van decidir seguir-les.

No tothom va adoptar el camí de la deflació. Aquest va ser el cas de Bèlgica, Finlàndia, França o Itàlia. Durant la primera meitat de la dècada de 1920, aquests països van experimentar augments de preus més moderats que durant els anys del conflicte bèl·lic. Però tots ells van fracassar en el seu intent de posar fi al fenomen inflacionista. A la base d'aquestes dificultats acostuma a trobar-s'hi, almenys en els casos de França i Bèlgica, una situació econòmica caracteritzada per seriosos problemes financers, generalment heretats de la guerra. La inflació, tanmateix, podia tenir els seus avantatges: permetia disminuir el cost real del deute públic acumulat i evitava haver de patir els costos d'una política deflacionista.

Però una cosa era viure amb inflació i l'altra molt diferent era patir un procés d'**hiperinflació**. Això és el que va passar a Alemanya, Àustria-Hongria, Polònia, Txecoslovàquia i Rússia. Per la seva influència sobre l'economia europea i per la magnitud del fenomen, el primer dels països esmentats és el que reclama més atenció. En efecte, a Alemanya l'augment de preus va assolir unes dimensions impressionants. Els preus, que ja havien augmentat amb força entre 1919 i 1921, van començar un ascens sense aturador a partir de l'estiu de 1922 –moment que marca l'inici de la transició cap a la hiperinflació– i sobretot al llarg de 1923, l'any en què es produeix el punt àlgid d'aquest procés. Així, entre gener i desembre d'aquell any els preus es van multiplicar per 450 milions, mentre que el tipus de canvi del marc alemany en relació amb el dòlar nord-americà va enfonsar-se fins a límits dramàtics. El desembre de 1923 un dòlar es canviava per 4.200.000.000.000 marcs.

Per què és va produir a Alemanya un augment tan espectacular dels preus? La resposta no és única i, d'una manera o altra, acostuma a relacionar-se amb el tema de les reparacions de guerra i les seves conseqüències. Les principals explicacions que sobre aquest impressionant fenomen van sorgir són dues i, de fet, ja es van plantejar durant la mateixa dècada de 1920. La primera, basada en la **teoria de la balança de pagaments**, situava les condicions imposades a Alemanya en el tractat de Versalles en el centre de l'argumentació. Segons aquesta explicació, les reparacions de guerra i la resta d'imposicions establertes pels aliats haurien estat les principals responsables de la magnitud del dèficit de la balança de pagaments alemanya. Aquest dèficit hauria provocat una disminució del valor exterior del marc alemany. La depreciació de la moneda hauria fet augmentar els preus dels productes importats, un augment que s'hauria acabat traslladant al conjunt de tota l'economia. L'increment de preus també hauria acabat afectant les finances públiques en la mesura que contri-

A Alemanya l'augment de preus va assolir unes dimensions impressionants, cosa que va tenir conseqüències desastroses.

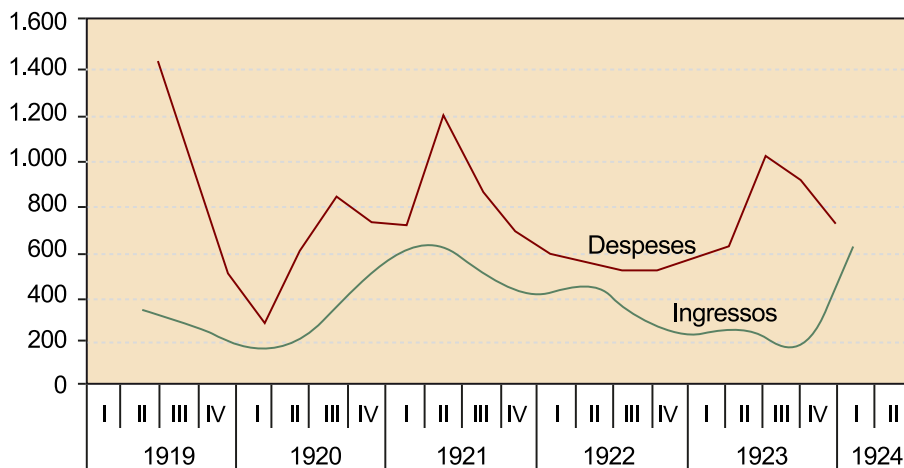
buïa a agreujar el dèficit pressupostari: incrementava les despeses del Govern i feia disminuir els ingressos reals. I tot plegat hauria acabat fent necessari **augmentar la quantitat de diner en circulació**, una circumstància que hauria accelerat encara més l'augment dels preus a l'interior del país.

La segona explicació proposa una línia interpretativa distinta i una causalitat inversa a la descrita anteriorment. La depreciació del tipus de canvi del marc seria la conseqüència (i no la causa) de l'augment de preus, almenys en una fase inicial. I aquest augment de preus no hauria provocat un augment de l'emissió de moneda sinó que hauria estat a l'inrevés. Aquesta segona interpretació de la hiperinflació, basada precisament en la **teoria quantitativa del diner**¹, assenyala que els preus alemanys haurien augmentat a causa d'un increment de la circulació monetària, la qual hauria tingut l'origen en un creixement excessiu dels dèficits pressupostaris. Aquests dèficits s'haurien finançat a partir de l'emissió de deute públic que finalment hauria estat monenitzat pel Reichsbank i, per tant, hauria acabat provocant una forta expansió monetària. El procés descrit s'hauria anat retroalimentant. L'augment de preus hauria fet més difícil l'equilibri pressupostari. I també hauria deprimat cada vegada més el tipus de canvi de la moneda i així hauria augmentat el preu de les importacions i els del conjunt de país. Les expectatives del públic i el seu comportament ulterior –retardant el pagament dels impostos, reduint l'estalvi i augmentant la velocitat de circulació del diner– no farien sinó contribuir encara més a l'alça del preus.

No és gens senzill assenyalar quina de les dues interpretacions té més capacitat explicativa. Les autoritats i altres sectors de la societat germànica de l'època van ser molt favorables a la primera. Acadèmics del mateix període d'entreguerres es van inclinar per la segona. I, certament, totes dues contenen aspectes que cal considerar. Certament, durant alguna fase determinada del procés la trajectòria dels preus interiors va estar força condicionada per la marxa del tipus de canvi de la divisa alemanya, tal com suggereix la teoria de la balança de pagaments. Però la causa de fons que sembla haver guiat la inflació alemanya durant la guerra i la postguerra immediata cal trobar-la en els **creixents dèficits pressupostaris**, central en l'explicació monetarista (gràfic 6).

⁽¹⁾En aquesta teoria es relaciona, de manera directa, el valor de les transaccions que es fan en una economia, que ha de ser igual a la quantitat de diners existent en aquesta economia, multiplicat pel nombre de vegades que el diner es mou. La fórmula que ho resumeix és la següent: $P \times Y = M \times V$.

Figura 6. Ingressos i despeses trimestrals del Govern alemany, 1919-1924 (milions de marcs de 1913)

Font: Webb (1989, pàg. 33 i 37), completat amb Webb (1986, pàg. 779)

Les fonts d'aquest dèficit pressupostari van ser diverses. Per començar, el **nivell de despesa pública** es va mantenir relativament elevat en acabar la guerra, empenya per la necessitat de reconstrucció del conflicte bèl·lic i la despesa social creixent dels governs democràtics de la República de Weimar. Però aquest no era l'únic factor. La despesa també era alta com a conseqüència de les reparacions de guerra: l'any 1921 representaven prop del 32% de la despesa total del Govern i representaven dues tercers parts del dèficit públic alemany.

Potser més important encara que les despeses és centrar-se en els **ingressos**. De fet, la necessitat per a augmentar els ingressos però la incapacitat per a fer-ho torna a ser la qüestió central a debatre. I una vegada més cal fer referència al context social i polític de l'Alemanya de la immediata postguerra i a l'impacte sobre la distribució que qualsevol tipus de política podia tenir. Els governs eren políticament febles. La situació social inestable. Les polítiques fiscals dels partits d'esquerra i de dreta clarament antagòniques. I el dilema era decidir si els impostos i la política fiscal havien de penalitzar més el treball que el capital o a la inversa. Potser l'única manera de superar aquest dilema i evitar els costos que es podrien derivar d'una política d'estabilització de les finances del país era continuar amb el **finançament inflacionista de la despesa pública**.

Les pèrdues derivades del tractat de Versalles i les reparacions de guerra no feien sinó dificultar qualsevol solució. L'actitud de les autoritats alemanyes, condicionades per la conjuntura social i política del moment i per la manera com les reparacions es van plantejar, també. En aquest sentit, i encara que es pugui considerar discutible, diversos historiadors econòmics han argumentat que les autoritats alemanyes van lluitar de manera molt poc decidida contra la inflació per una qüestió política: es tractava de mostrar que les reparacions de guerra eren excessives.

Alguns dels fets que es van produir durant el primer semestre de 1922 no van fer sinó agreujar la situació financera i monetària del país. A França va tenir lloc un canvi de govern el gener d'aquell any. El conciliador **Aristide Bri-**

and (1862-1932) va ser substituït pel més intransigent **Raymond Poincaré** (1860-1934). Amb aquest canvi, l'exigència sobre les reparacions encara es faria més insistent. Als Estats Units, la banca J. P. Morgan anunciava que no atorgaria cap crèdit mentre no es modifiquessin les condicions de les reparacions. A Alemanya, el ministre d'Afers Exteriors **Walther Rathenau** (1867-1922), dialogant i de caràcter negociador, va ser assassinat el juny de 1922. Més incertesa sobre l'esdevenidor del país. Com a conseqüència, els tenidors de moneda germànica van començar a vendre marcs en els mercats internacionals, la qual cosa va provocar una disminució del valor exterior d'aquesta divisa i, de retruc, un augment del dèficit pressupostari. El gener de 1923, l'any del zenit hiperinflacionista, les tropes franceses van ocupar el Ruhr. Les autoritats alemanyes no van dubtar a finançar la resistència passiva d'uns obrers que es negaven a treballar per als invasors. Més dèficit públic. Un nombre més alt de bitllets en circulació. Augment accelerat dels preus. Caiguda de la cotització del marc (taula 7). El cercle viciós entre inflació i depreciació monetària ja s'havia posat en marxa. Com a conseqüència, a finals de l'any 1923 un quilogram de pa costava 428 mil milions de marcs i els treballadors utilitzaven carretons per a anar a cobrar un salari que era millor gastar ràpidament. La moneda alemanya havia deixat de funcionar com a reserva de valor i com a unitat de compte i tota l'economia havia entrat en crisi.

Taula 7. L'evolució mensual dels preus interiors i del tipus de canvi a Alemanya (1914 = 100)

Mesos	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923
1. Índex de preus a l'engròs (1913 = 1)										
Març	0,96	1,39	1,48	1,59	1,98	2,74	17,09	13,38	54	4.888
Juny	0,99	1,39	1,52	1,65	2,09	3,08	13,82	13,66	70	19.385
Setembre	1,11	1,45	1,54	1,99	2,30	4,93	14,98	20,67	287	23.900.000
Desembre	1,25	1,48	1,51	2,03	2,45	8,03	14,40	34,87	1.475	12.616.600.000.000
Mitjana*	1,05	1,42	1,52	1,79	2,17	4,15	14,86	19,11	341.82	n. d.
2. Tipus de canvi (marcs per dòlar)										
Març	4,20	4,82	5,55	5,82	5,21	10,39	83,89	62,45	284	21.190
Juny	4,19	4,88	5,31	7,11	5,36	14,01	39,13	69,36	317	109.966
Setembre	4,17	4,85	5,74	7,21	6,59	24,05	57,98	104,91	1.466	98.860.000
Desembre	4,50	5,16	5,72	5,67	8,28	46,77	73,00	191,93	7.590	4.200.000.000.000
Mitjana*	4,28	4,86	5,52	6,58	6,01	19,76	63,06	104,57	1.888	534.914.000.000

(*): mitjana anual; n. d.: no es disposa de dades.
 Fonts: Hotfrefrich (1986, pàg. 17) i Feldman (1996, pàg. 5).

La situació era insostenible. Inicialment, la inflació i la depreciació del marc havien esperonat les exportacions, la producció i, finalment, l'ocupació. L'augment de preus també reduïa el tipus d'interès real i, per tant, afavoria la inversió. Però el pas cap a la hiperinflació va provocar molta **incertesa entre**

els agents econòmics, inclosos exportadors i importadors. I no solament això. Per als que havien aconseguit estalviar, l'arribada de la hiperinflació estava provocant la pèrdua del valor real del seus estalvis. I el mateix passava amb les persones per a les quals els ingressos depenien d'una renda fixa. La capacitat de consum de la població disminuïa. Les empreses tenien cada vegada més dificultats per a vendre, tant a l'interior com a l'exterior. La producció industrial davallava, una tendència agreujada per la distorsió que provocava la invasió del Ruhr. **L'atur augmentava**. L'economia havia entrat en una profunda crisi. Ningú no hi sortia guanyant. L'única solució era frenar l'augment de preus i sortir del col·lapse financer.

L'estabilització monetària i financera, iniciada el mateix novembre de 1923, es va aconseguir a través de diverses mesures. Una nova moneda –el *Rentenmark*, equivalent a un bilió de l'antiga moneda i aparentment garantida a partir d'actius reals– va substituir l'antic marc. L'emissió de moneda es va reduir. Els pressupostos van tendir a equilibrar-se i, fins i tot, a tenir superàvit. No és gens estrany. La despesa es va reduir, una conseqüència de la disminució del 30% del salari de treballadors de l'Estat i de l'acomiadament del 25% d'empleats públics. I a més els impostos van augmentar: durant el mes de març de 1924 la suma recaptada gairebé ja doblava la del desembre de 1923.

I potser més rellevant encara. En un context on els costos superaven els beneficis, la **posició de vencedors i vençuts es va fer més flexible**. Les autoritats alemanyes van adoptar una actitud més col·laboradora en relació amb el tema de les reparacions. Les tropes franceses i belgues es van retirar del Ruhr. I el **pla Dawes** va flexibilitzar els pagaments que havia de fer Alemanya i va obrir les portes a l'arribada de capital. El retorn al tipus de canvi fix va suposar el darrer pas cap a l'estabilització monetària d'Alemanya. Encara que a una paritat molt inferior a la d'abans de la guerra, a finals de 1923 Alemanya tornava *de facto* al sistema de patró or, un aspecte que serà objecte d'anàlisi en els paràgrafs següents. Finalment, les expectatives dels agents en relació amb les noves mesures van acabar afavorint el retorn a una situació de relativa normalitat. La hiperinflació havia acabat fent socialment acceptable la tornada al patró or utilitzant una política fiscal molt estricta fins a mitjan dècada i amb una moneda molt depreciada.

Abans de dedicar-hi atenció és necessari deixar clares algunes coses. Els darrers mesos de 1923 assenyalen l'inici de l'estabilització i recuperació posterior d'Alemanya. Però la hiperinflació va tenir un impacte de més llarg termini. En primer lloc, va condicionar la política monetària futura de les autoritats del país. En segon lloc, va afeblir la confiança de molts alemanys –especialment la classe mitjana arruïnada– en la nova República democràtica. Com ha assenyalat **Adam Ferguson**, autor d'un llibre clàssic sobre la hiperinflació, "democràcia i republicanisme es van associar amb desordre financer, polític i social [i podia semblar preferible] qualsevol altra alternativa abans que tornar una altra vegada al caos". Malauradament, aquesta alternativa es va acabar consolidant,

personificada en la figura d'Adolf Hitler. La inflació, certament, no va provocar l'ascens de Hitler però va aconseguir que Hitler fos possible. Aquesta és, tanmateix, una qüestió que discutirem més endavant.

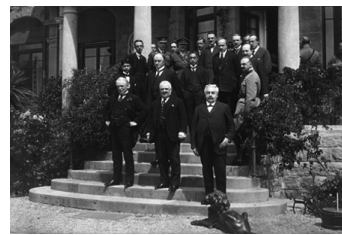
2.2. El retorn al patró or: una comparació entre França i la Gran Bretanya

En acabar la Primera Guerra Mundial, la pràctica totalitat de països havien abandonat la convertibilitat en or, mentre que a Europa les monedes dels països bel·ligerants havien perdut capacitat de compra a l'exterior. Les causes d'un i altre procés s'han de vincular a dos fenòmens que ja han estat explicats en apartats anteriors. El primer és l'augment de la quantitat de **diner en circulació a l'interior del país**, un fet que s'ha de relacionar amb els mecanismes de finançament inflacionista que s'havien seguit durant el conflicte. El segon és la **pèrdua de reserves d'or** dels països europeus bel·ligerants, una conseqüència dels dèficits comercials persistents que havien patit al llarg del període 1914-1918. Però això no era tot. La **cotització de les monedes** també es veia sotmesa a fortes fluctuacions, molt vinculades a les expectatives sobre la trajectòria de la situació financera de cada país i a l'existència de moviments especulatiu.

El **restabliment de l'estabilitat monetària** es va considerar, en aquest context, una prioritat per a les autoritats de l'època. I això no volia dir altra cosa que retornar al sistema monetari del patró or. Els contemporanis creien – il·lusòriament – que els desequilibris monetaris i econòmics causats pel conflicte bèl·lic podrien ser en bona mesura corregits pels mecanismes d'ajust automàtic que teòricament caracteritzaven el patró or. No hi havia massa discussió sobre aquest tema: el retorn al patró or era vist com un retorn a la situació de normalitat anterior a la Gran Guerra. I així es va fer, encara que amb matisos.

El sistema monetari restaurat no va ser el patró or clàssic sinó el patró canvi or. El primer obligava els respectius bancs centrals a mantenir reserves de metall auri, les quals havien de garantir la convertibilitat de la moneda en or a una paritat fixa. El segon permetia l'existència de reserves formades per divises que, al seu torn, fossin convertibles en or. El dòlar i la lliura esterlina van ser les divises que majoritàriament van actuar com a moneda de reserva. Aquesta no va ser l'única novetat del nou patró or restaurat. Durant el període de vigència del patró or clàssic, la circulació de monedes d'or i la conversió de monedes i bitllets en el seu equivalent d'or no estava subjecte a restriccions. Per contra, en els anys vint el metall auri va deixar de circular en forma de moneda, mentre que es van introduir diverses limitacions a la convertibilitat del diner bancari en or. Així l'or quedava atresorat en els bancs centrals.

No es tractava de canvis capriciosos. Durant la primavera de 1922, havia tingut lloc la **Conferència de Gènova**. Patrocinada per França i el Regne Unit i amb l'assistència de representants de 34 països, aquesta conferència tenia com a objectiu principal posar les bases de la reconstrucció monetària i financera posterior a la Primera Guerra Mundial. La conferència va concloure amb diverses recomanacions. L'adopció d'un sistema monetari de patró canvi or va ser una d'elles i va estar molt condicionada per un convenciment generalitzat: l'existència de reserves d'or insuficients per a assegurar el funcionament del sistema monetari de patró or clàssic.

A la Conferència de Gènova del 1922 es van posar les bases de la reconstrucció monetària i financera posterior a la Primera Guerra Mundial.

Taula 8. L'estabilització monetària posterior a la Primera Guerra Mundial: any de retorn *de facto* al patró or i nova paritat establerta com a percentatge de la de preguerra

Països	Any de retorn	Nova paritat
Dinamarca	1926	100,0
Noruega	1928	100,0
Països Baixos	1924	100,0
Regne Unit	1925	100,0
Suècia	1922	100,0
Suïssa	1924	100,0
Itàlia	1926	27,3
França	1926	20,3
Txecoslovàquia	1923	14,6
Bèlgica	1926	14,5
Finlàndia	1924	13,0
Iugoslàvia	1925	8,9
Grècia	1927	6,7
Portugal	1929	4,1
Bulgària	1924	3,8
Romania	1927	3,1
Hongria	1924	0,0069
Àustria	1922	0,00007
Polònia	1926	0,000026
Alemanya	1923	0,000000001

Font: Feinstein, Temin i Toniolo (1997, pàg. 46).

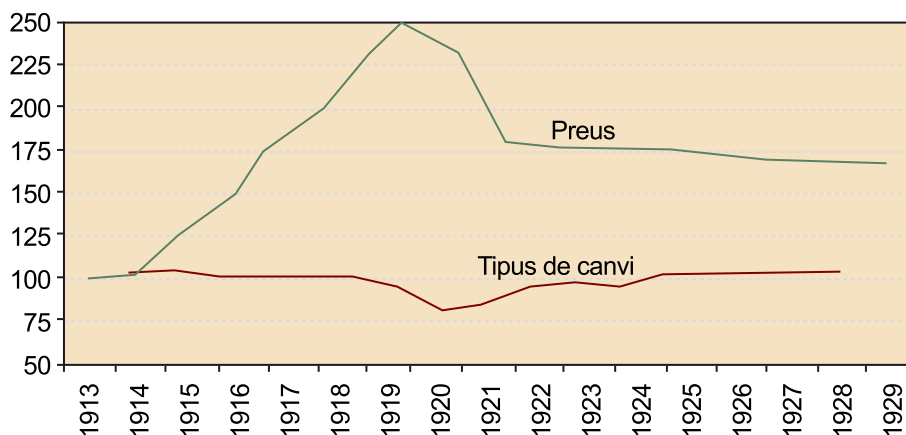
La decisió de retornar a un sistema de canvis fixos basat en l'or podia resultar relativament senzilla. Però posar-la a la pràctica ja no ho era tant. Un tema fonamental era el de la paritat –el valor en or– que havien de tenir les diferents monedes després de la Gran Guerra. Les opcions van variar d'un país a un

altre, però com a mínim es poden distingir tres grans grups de països en relació amb el procés d'estabilització monetària (taula 8). Són els mateixos que hem esmentat en parlar de l'evolució dels preus. El primer grup està format per **països neutrals i la Gran Bretanya**: són països que després d'haver seguit ajustos deflacionistes importants van situar les seves monedes a la mateixa paritat que tenien abans de la guerra. El segon grup l'integren els països que, malgrat intentar-ho, no van aconseguir tornar a la mateixa paritat de preguerra i van acabar estabilitzant les seves monedes a una **paritat inferior**. Bèlgica, Finlàndia, França o Itàlia es troben en aquest grup. El tercer grup correspon al dels països que després de patir processos d'hiperinflació tornen al patró or amb una moneda que tenia una paritat molt per sota a l'establerta abans d'iniciar-se les hostilitats. Aquests són els casos d'Àustria, Hongria, Polònia o Alemanya.

Malauradament, és impossible detallar tots i cadascun dels casos esmentats. Generalment, podem dir que el fet d'optar per una o altra via estava molt condicionat per la situació monetària i financera, i per la conjuntura política i social en què es trobava cada país després de la guerra. Pel que fa al grup de països que van tornar a la mateixa paritat d'abans de l'esclat de la guerra, el cas del Regne Unit és potser el més rellevant. Per començar, la situació d'aquest país era comparativament més favorable en relació amb la resta de potències europees que havien participat activament en el conflicte. Els preus interiors havien augmentat menys i la pèrdua del valor exterior de la lliura havia estat menor a la soferta per altres països, fins i tot abans que el Govern comencés a aplicar mesures deflacionistes. A més, l'estructura del deute intern, amb més presència de deute a llarg termini, alleugeria la pressió sobre les finances públiques britàniques.

Però els aspectes descrits només podien facilitar l'estabilització monetària. Per si mateixos no expliquen el retorn de la lliura a la mateixa paritat d'abans de la guerra. La decisió final va estar molt determinada per un altre esdeveniment: l'interès per situar una altra vegada **Londres com a centre financer internacional**. Els representants del sector financer consideraven que per aconseguir-ho calia tornar al patró or i, sobretot, calia fer-ho recuperant la paritat anterior a la de la guerra. I argumentaven que, en cas contrari, la confiança en la lliura podria disminuir i les institucions públiques i privades que tenien dipòsits en lliures i feien operacions financeres a la *City* londinenca es podrien repensar l'estratègia inversora.

Figura 7. L'evolució dels preus interiors i del tipus de canvi al Regne Unit, 1913-1929 (1913 = 100)

Nota: el tipus de canvi està expressat en dòlars per lliura esterlina.

Les pressions del sector financer van acabar fructificant. Una vegada la decisió semblava evident, diverses forces van contribuir a situar el valor de la lliura a nivells propers als de preguerra. L'any 1924 la Reserva Federal dels Estats Units va disminuir el tipus d'interès. Procedents de Nova York, els inversors van traslladar part dels seus fons a Londres a la recerca de més rendibilitat. La lliura es va apreciar. En aquest context, i sabedors que l'any 1925 finalitzava el termini màxim fixat per a mantenir suspesa la convertibilitat, els mercats van actuar a favor de la revaluació de la lliura esterlina. El 1925 la divisa britànica tornava a canviar-se per 4,8 dòlars. El Govern conservador, que tenia **Winston Churchill** (1874-1965) com a ministre d'Hisenda, havia decidit tornar a la mateixa paritat d'abans de la guerra (figura 7).

Taula 9. L'atur a diversos països europeus i els Estats Units d'Amèrica, 1920-1929 (en percentatge del total de la força laboral)

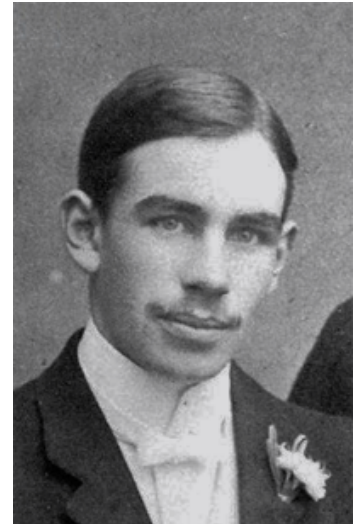
Anys	Regne Unit	França	Bèlgica	Alemanya	Àustria	EUA
1920	1,9	2,7	n. d.	1,7	n. d.	3,9
1921	11,0	n. d.	6,1	1,2	n. d.	11,4
1922	9,6	n. d.	1,0	0,7	n. d.	7,2
1923	8,0	n. d.	0,6	4,5	n. d.	3,0
1924	7,1	n. d.	0,6	5,8	5,4	5,3
1925	7,7	n. d.	0,9	3,0	6,3	3,8
1926	8,6	1,2	0,8	8,0	7,0	1,9
1927	6,7	n. d.	1,1	3,8	6,2	3,9
1928	7,4	n. d.	0,6	5,9	5,3	4,3
1929	7,2	1,2	0,8	9,5	5,5	3,1

n. d.: no es disposa de dades.
Font: Maddison (1991, pàg. 174).

La bondat de la decisió no va ser compartida per tothom. En un article titulat "Les conseqüències econòmiques de Churchill" (1925), John Maynard Keynes (1883-1946) argumentava que el valor en or que s'havia fixat per a la lliura era massa elevat en relació amb el nivell interior dels preus. Assenyalava que en veritat la lliura havia experimentat una revaluació i que això tindria importants conseqüències. La decisió presa feia menys competitius els productes britànics en el mercat exterior i això obligaria les autoritats del país a fer una política deflacionista que tindria uns costos econòmics i socials molt elevats.

En un fragment del seu article, Keynes afirmava –irònicament i taxativament a la vegada– que el Comitè que va assessorar Churchill respecte del restabliment de la paritat de la lliura en veritat hauria d'haver dit el següent:

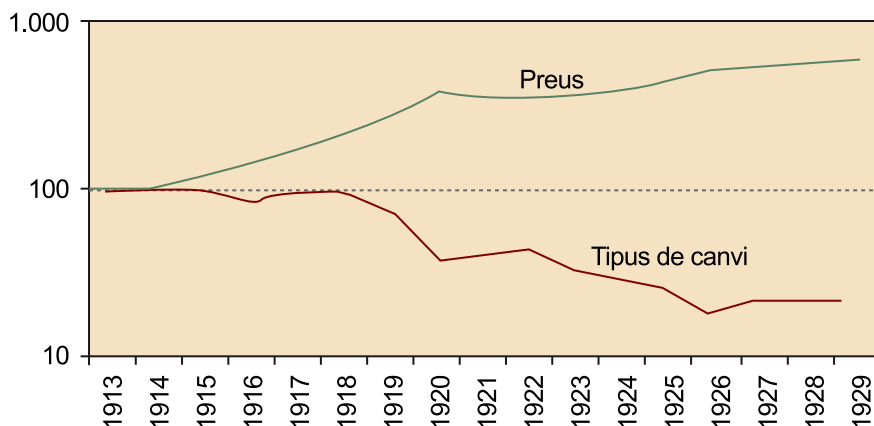
"Per començar, es produirà una gran depressió a les indústries d'exportació. Això, en si mateix, serà saludable, ja que es produirà una atmosfera favorable a la reducció de salaris. El cost de la vida baixarà una mica. Això també serà profitós, perquè us donarà un bon argument per a reduir els salaris. Tanmateix, el cost de la vida no disminuirà prou, i, en conseqüència, les indústries d'exportació no podran reduir tant com seria necessari els preus fins que els salaris hagin baixat en les indústries protegides. Ara bé, els salaris no baixaran a les indústries protegides només perquè hi hagi atur. Això es farà mitjançant restriccions en el crèdit. Per mitjà d'aquestes restriccions, a través del Banc d'Anglaterra, vostès poden intensificar deliberadament la desocupació fins on calgui, fins que els salaris baixin. Quan el procés hagi acabat, el cost de la vida també haurà disminuït, i, amb sort, serem precisament al punt on ens trobàvem al començament."

Un jove John M. Keynes es va oposar a moltes de les decisions que en matèria de política econòmica van ser clau en el període d'entreguerres.

A Keynes no li mancava raó. L'economia britànica, com tornarem a veure posteriorment, va patir els efectes d'una **política econòmica centrada en la defensa del tipus de canvi**. I els treballadors també. El percentatge d'aturats va augmentar entre 1924 i 1926 i es va mantenir a nivells molt elevats en relació amb la resta de països bel·ligerants (taula 9). En protesta, aquest darrer any els sindicats van fer una vaga general. En el cas del Regne Unit, els interessos financers s'havien imposat als de la indústria i, encara més, als de la classe treballadora. Aquests darrers són finalment els que van pagar més que ningú el cost de l'estabilització monetària de postguerra (i, en certa mesura, també el de la guerra).

Figura 9. L'evolució dels preus interiors i del tipus de canvi a França, 1913-1929 (escala semilogarítmica, 1913 = 100)

Nota: el tipus de canvi està expressat en dòlars per franc.

El cas de França –i el de la majoria de països que van adoptar una paritat inferior a la d'abans de la guerra– és diferent. També ho eren les condicions del país després de la guerra. Entre 1913 i 1919, la quantitat de diner en circulació

i els preus havien augmentat més a França que al Regne Unit i el franc havia perdut més valor que la lliura. Les autoritats havien decidit, a més de començar a pagar indemnitzacions a les víctimes de guerra, iniciar ràpidament la reconstrucció del país. Per a fer-ho, els responsables governamentals es van començar a endeutar a encara més a partir de l'**emissió de deute a curt termini**. Evidentment, el país estava obligat a liquidar el deute contret amb l'exterior i, a partir d'una llei de l'any 1920, també havia de retornar els avançaments que li havia fet el Banc de França. Tot i això, les autoritats no dubtaven a complir els seus compromisos. Els alemanys pagarien. Però la realitat va ser una altra. I la situació financera del país es va tornar cada vegada més complicada. Sense recursos, amb un nivell de despesa elevat, un deute flotant en augment i creixents dificultats perquè el públic acceptés les noves emissions de deute, les autoritats franceses van acabar recorrent una vegada més a les **emissions de diner del Banc de França**. Però això tenia conseqüències. Augmentava la massa monetària en circulació. Feia pujar els preus. Afeblia el valor exterior del franc. Minava la confiança del públic.

Un repàs detallat de l'evolució anual dels preus i del tipus de canvi a França matisarien el breu relat que acabem de fer (figura 8). Després de 1918, ni els preus van augmentar de manera permanent ni el valor exterior del franc va disminuir sense parar. En alguns casos, la millora puntual de les finances públiques o una perspectiva més favorable sobre els pagaments alemanys aturaven l'augment de preus i enfortien el valor exterior del franc i a l'inrevés, en un procés en què no sempre és fàcil establir la direcció de causalitat d'aquestes dues variables. Però la realitat és que la situació financera i monetària no es va estabilitzar fins a mitjan la dècada de 1920. Entre 1925 i 1926, els preus encara van tornar a pujar, mentre que el valor exterior del franc disminuïa. Era una conseqüència de les fortes sortides de capital motivades en part per l'amenaça d'un impost sobre el capital i unes expectatives creixents sobre un retorn al patró or per sota la paritat d'abans de la guerra. El **clima d'inestabilitat política** que vivia el país tampoc no contribuïa gaire a millorar la confiança en les possibilitats de França per a aconseguir-ho: entre març de 1924 i juliol de 1926 hi va haver uns 11 governs diferents i entre la tardor de 1925 i l'estiu de 1926, 8 ministres de finances diferents.

La crisi del franc es va resoldre a partir precisament de juliol de 1926, després de la creació d'un govern d'unitat nacional. Aquest govern estava presidit pel conservador **Raymond Poincaré**, que, a més, actuava com a ministre de finances i tenia plens poders pel que fa a la política econòmica. El nou Govern va decretar una **reducció de la despesa pública** i un **augment dels impostos indirectes**. També va decidir consolidar el deute flotant, és a dir, va convertir el deute de curt termini a llarg termini, amb un tipus d'interès atractiu. Els capitals van tornar i el franc es va recuperar immediatament. Finalment, el 1926 França tornava *de facto* al patró or, però amb una valor en or del franc que només era un 20% del que havia estat abans de la guerra.

Taula 10. Producció industrial, exportacions i producte interior brut a Alemanya, França i el Regne Unit, 1920-29 (1913 = 100)

	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
1. Producció industrial										
Alemanya	61	74	80	52	78	92	89	111	114	115
França	66	54	82	92	110	109	125	n. d.	n. d.	142
Regne Unit	98	80	92	98	108	113	107	123	120	126
2. Volum d'exportacions										
Alemanya	37	44	61	53	51	65	72	73	83	92
França	86	83	86	103	119	124	134	146	148	147
Regne Unit	71	49	68	75	76	75	67	77	80	81
3. Producte interior brut										
Alemanya	72	80	87	72	85	94	97	106	111	111
França	87	84	99	104	117	117	120	118	126	134
Regne Unit	95	87	92	95	98	103	99	107	109	112

Fonts: Holtfrerich (1986, pàg. 182), Mitchell (1988, pàg. 434), Makinen i Woodward (1990, pàg. 156), Maddison (1991, pàg. 210-211), Feinstein, Termin, Toniolo (1997, pàg. 56) i A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>.

Les dificultats financeres i monetàries que va viure el país van condicionar el retorn de França al sistema de patró or. Però això només és una part de la història. Les autoritats haurien pogut seguir una altra opció. Per exemple, haurien pogut augmentar la recaptació tributària via impostos i així evitar els persistents dèficits pressupostaris i el recurs a la monetització del deute públic. Tanmateix, aquesta decisió segurament hauria afeblit la posició francesa en relació amb les demandes de reparacions de guerra. Tampoc no hi havia un consens polític sobre la despesa social que calia fer i els tipus d'impostos que es podien augmentar. I una cosa semblava cada vegada més evident: a mesura que el franc s'anava allunyant de la seva paritat d'abans de la guerra més evident era que els governs no estaven disposats a desenvolupar una política fortament deflacionista, necessària per a revertir la situació. Contràriament al Regne Unit, les autoritats franceses havien optat per **assumir la inflació acumulada i establir un tipus de canvi inferior al de preguerra**. Això perjudicava els posseïdors de saldos en francs. Però tenia uns costos econòmics i socials molt menors. En efecte, durant la dècada de 1920, les exportacions franceses van augmentar, esperonades per la depreciació del tipus de canvi. La inversió industrial es va recuperar, afavorida per la marxa de l'exportació i per uns tipus d'interès real molt baixos (taula 10). I, finalment, l'atur va disminuir: si l'any 1920 el 2,7% de la força laboral estava desocupada l'any 1926 aquest percentatge era de l'1,2% (taula 9).

El cas d'Alemanya, encara que excepcional en molts aspectes, il·lustra i exemplifica el procés d'estabilització monetària dels països que havien patit hiperinflació i que havien tornat al patró or amb una paritat que estava extraordinàriament allunyada a la d'abans de la guerra. Però n'hem parlat anteriorment i no sembla necessari tornar a insistir-hi. Potser més rellevant és observar si aquesta opció va ajudar a la recuperació econòmica d'Alemanya i a la resta de països d'aquest grup. Les dades de la taula 10 posen de manifest progressos molt notables en la producció industrial, les exportacions i el PIB d'Alemanya entre 1923 i 1929, superior als de França i la Gran Bretanya durant el mateix període. Però aquesta trajectòria sembla estar vinculada no solament a la paritat de la moneda, sinó també, i potser sobretot, a l'arribada de capital exterior.

2.3. La feblesa del patró or restaurat

Amb paritats i moments diferents segons cada país, el fet és que després d'un període de tipus de canvi flexibles el sistema de patró canvi or va acabar essent adoptat per les economies principals del moment i per un gran nombre de països. La taula 11 informa de l'any en què oficialment (i no *de facto*) es va produir el retorn a aquest sistema monetari. La generalització en el procés d'adopció no significa absència de **problemes i febleses en el patró or restaurat**. Com a mínim n'hi ha dues que s'han de destacar. La primera d'aquestes febleses s'ha de relacionar amb la manca de coordinació i l'elecció de **paritats inadequades** en el procés d'estabilització. En aquest sentit, diversos autors han destacat la poca atenció que els governs van mostrar en la determinació de la nova paritat. Cada país hauria fixat la seva moneda en funció dels seus propis interessos financers i polítics, sense coordinació amb la resta de països i moltes vegades sense tenir massa present el nivell de preus i costos interns. D'aquesta manera, en el procés d'estabilització algunes monedes haurien tornat al sistema de patró or a una paritat superior a la que els correspondria, com va ser el cas de la Gran Bretanya, mentre que altres es van estabilitzar en moments de baixa cotització i, per tant, estaven sotsvalorades, com va ser el cas de França.

Taula 11. La restauració del patró or en el període d'entreguerres segons l'any de retorn oficial

País	Any	País	Any
El Salvador	1920	Argentina	1927
Nicaragua	1922	Paraguai	1927
Costa Rica	1922	Veneçuela	1927
Haití	1922	Índia	1927
Estats Units	1922	Dinamarca	1927
Àustria	1923	Bulgària	1927
Colòmbia	1923	Equador	1927
Suècia	1924	Polònia	1927

País	Any	País	Any
Alemanya	1924	Brasil	1928
Austràlia	1925	Noruega	1928
Regne Unit	1925	Grècia	1928
Irlanda	1925	Uruguai	1928
Finlàndia	1925	Itàlia	1928
Hongria	1925	França	1928
Iraq	1925	Nova Zelanda	1929
Egipte	1925	Txecoslovàquia	1929
Mèxic	1925	Bolívia	1929
Sud-àfrica	1925	Romania	1929
Holanda	1925	Japó	1930
Suïssa	1925	Portugal	1931
Canadà	1926	Iugoslàvia	1931
Xile	1926	Perú	1931
Guatemala	1926	Hondures	1931
Bèlgica	1926	Filipines	1933

Font: Marichal (2010, pàg. 393-394)

Aquests fets tenien conseqüències. L'existència d'unes paritats que no sempre eren les més adequades, i l'impacte de la mateixa guerra, van fer que el sistema de patró or funcionés pitjor que abans del conflicte bèl·lic. I més important encara: els governs de postguerra **no sempre estaven disposats a fer els ajustos** que preveia i requeria el sistema de patró or per a garantir-ne el funcionament correcte. El context social i polític havia canviat. Els països amb dèficit havien de dur a terme polítiques deflacionistes per tal de tornar a equilibrar la seva balança de pagaments. No sempre era fàcil, atesos els costos socials que aquestes polítiques provocaven. Els que tenien superàvit havien de permetre les sortides d'or. No ho van fer i majoritàriament van aplicar **polítiques d'esterilització** de les reserves. Aquest comportament perjudicava, sens dubte, els països deficitaris i obligava aquests darrers a aplicar mesures encara més deflacionistes.

Taula 12. La distribució de les reserves d'or dels bancs centrals i dels estats (percentatge sobre el total)

Països	1918	1925	1929
Estats Units	39,0	44,4	37,8
Gran Bretanya	7,7	7,8	6,9

Font: Eichengreen (2000, pàg. 93)

Països	1918	1925	1929
França	9,8	7,9	15,8
Alemanya	7,9	3,2	5,3
Altres	36,7	36,7	34,2
Total	100,0	100,0	100,0

Font: Eichengreen (2000, pàg. 93)

La **desigual distribució** de les reserves d'or i un **sistema monetari** que depenia molt més d'algunes monedes de reserva constituïen la segona de les febleses del patró or restaurat. En part vinculat al que acabem d'assenyalar, durant la dècada de 1920 les reserves d'or, i atenent les necessitats de cada país, van quedar distribuïdes molt desigualment. Els Estats Units i França, que experimentaven superàvits comercials i entrades d'or, van aconseguir acumular un percentatge molt elevat de les reserves mundials d'aquest metall preciós. Si l'any 1913 concentraven el 54% d'aquestes reserves, l'any 1929 ja representaven el 68% del conjunt de les reserves mundials d'or. En canvi, la Gran Bretanya, amb una paritat sobrevalorada i dificultats per a exportar els seus productes, va veure com en termes relatius les seves reserves minvaven. El 1929 només tenia el 7% de les reserves àuries mundials (taula 12). Aquest era un fet especialment important ateses les característiques del nou patró or restaurat. L'existència del patró canvi or havia fet que molts països tinguessin les seves reserves en lliures convertibles en or. I això augmentava les pressions sobre Londres. Si aquests països es decidien a canviar lliures per or, el Banc d'Anglaterra es podria veure sotmès a importants pressions. I això, com veurem més endavant, és el que va passar l'any 1931.

El Banc d'Anglaterra als anys del patró canvi or

3. El creixement econòmic al món durant la dècada de 1920

3.1. Una panoràmica general

Els apartats anteriors haurien d'haver contribuït a posar de manifest que la trajectòria de l'economia internacional posterior a 1914 va estar molt condicionada per la Primera Guerra Mundial i les transformacions que aquest conflicte va generar. És en aquest context que s'explica la **desacceleració** que va patir l'economia mundial (taula 13). I també el **modest creixement europeu**. Si entre 1870 i 1913 el PIB *per capita* d'Europa havia augmentat a una taxa anual de l'1,2%, entre 1913 i 1929 només ho faria en un 0,8%. El Vell Continent no va ser l'únic que va experimentar un creixement molt moderat. Segons les dades disponibles, el creixement del PIB *per capita* encara va ser més modest a Oceania, on va augmentar a una taxa anual del 0,3%. És una conseqüència dels problemes existents en els mercats internacionals d'alguns productes agraris després de la fi de les hostilitats.

Taula 13. Producte interior brut (PIB), població i PIB *per capita* a diverses regions del món, 1913-1929 (taxes de creixement anual acumulatiu,%)

	Europa ¹	Amèrica del Nord ²	Oceania ³	Amèrica Llatina ⁴	Àsia oriental ⁵	Món ⁶
1. Producte interior brut						
1870-1913	2,19	3,94	3,59	3,63	1,26	2,2
1913-1929	1,20	3,07	1,90	3,29	1,64	1,8
2. Població						
1870-1913	0,96	2,05	2,49	1,77	0,53	0,8
1913-1929	0,44	1,44	1,77	1,77	0,76	0,8
3. Producte interior brut <i>per capita</i>						
1870-1913	1,22	1,85	1,08	1,83	0,73	1,4
1913-1929	0,76	1,60	0,13	1,50	0,87	1,1

1: 38 països; 2: 2 països; 3: 2 països; 4: 8 països; 5: 10 països; 6: 60 països.
Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>

La Primera Guerra Mundial no va tenir, evidentment, el mateix tipus d'impacte a tot arreu. A l'altre costat de l'Atlàntic, i sempre en relació amb els anys anteriors del conflicte, tant el PIB com el PIB *per capita* també van alentir el seu avenç. Ara bé, durant el període 1913-1929 el ritme de creixement dels Estats Units va ser molt elevat, superior al de la resta de regions del món per a les quals es disposa de dades. Sense ser tan espectacular, el cas de l'Amèrica Llati-

na, també mereix destacar-se en la mesura que va tenir un creixement del PIB *per capita* no tan allunyat del de l'Amèrica del Nord. A l'Àsia oriental, les grans economies de la regió (l'Índia i la Xina) van mantenir ritmes de creixement propers als assolits en períodes precedents, mentre que el Japó va obtenir beneficis importants d'una Europa en guerra. Com a conseqüències, tant el PIB com el PIB *per capita* d'aquesta regió van créixer més que abans de la guerra. Considerada globalment, l'Àsia oriental tanmateix va seguir experimentant augments del PIB *per capita* molt moderats, inferiors a l'1% anual.

3.2. Els feliços anys vint a Europa i als Estats Units

Les tendències generals amaguen trajectòries diverses, tant en l'espai com en el temps. Només cal repassar ràpidament l'evolució del PIB *per capita* en els països que després de la Gran Guerra formaven el mapa de la Vella Europa per a comprovar-ho. L'heterogeneïtat de les experiències és evident. Les dades exposades en la taula 14 mostren des de trajectòries marcadament negatives com les de l'URSS, Romania i, sobretot, Bulgària –amb una davallada molt considerable del PIB *per capita*–, fins a experiències de creixement força reeixides com les de Suïssa, Grècia o Txecoslovàquia. Les causes que expliquen la trajectòria d'uns i altres són distintes. Per exemple, l'evolució de l'URSS entre 1913 i 1929 és impossible d'explicar, com més endavant assenyalarem, sense atendre l'impacte devastador que per a aquest immens territori van tenir la Primera Guerra Mundial i la Guerra Civil posterior a la Revolució d'Octubre de 1917. El cas de Txecoslovàquia, en canvi, es fa difícil d'entendre si no es té present que des de mitjan dècada de 1920 l'activitat manufacturera del nou Estat, edificat sobre la part més industrialitzada de l'antic Imperi dels Habsburg, va experimentar un fort creixement. I per a entendre'l millor cal esmentar també l'èxit de la reforma agrària que es va iniciar amb la legislació de 1919 i 1920.

L'evolució de l'URSS entre 1913 i 1929 és impossible d'explicar sense atendre l'impacte devastador que per a aquest immens territori van tenir la Primera Guerra Mundial i la posterior Guerra Civil.

Taula 14. El PIB *per capita* a Europa i als Estats Units d'Amèrica, 1870-1929

Països/regions	Nivells en dòlars internacionals Geary-Khamis de 1990				Taxes de creixement anual acumulatiu (%)		Nivells en relació amb els Estats Units d'Amèrica (EUA = 100)			
	1913	1920	1924	1929	1870-1913	1913-1929	1913	1920	1924	1929
Europa nord-occidental	3.954	3.414	4.023	4.700			74,6	61,5	64,5	68,1
Alemanya	3.648	2.796	3.199	4.051	1,6	0,7	68,8	50,3	51,3	58,7
Àustria	3.465	2.412	3.163	3.699	1,5	0,4	65,4	43,4	50,7	53,6
Bèlgica	4.220	3.962	4.638	5.054	1,1	1,1	79,6	71,4	74,4	73,3
França	3.485	3.227	4.179	4.710	1,5	1,9	65,7	58,1	67,1	68,3
Irlanda	2.736	n. d.	2.569	2.824	1,0	0,2	51,6	n. d.	41,2	40,9
Països Baixos	4.049	4.220	4.895	5.689	0,9	2,2	76,4	76,0	78,5	82,5
Regne Unit	4.921	4.548	4.921	5.503	1,0	0,7	92,8	81,9	79,0	79,8
Suïssa	4.266	4.314	5.039	6.332	1,7	2,5	80,5	77,7	80,8	91,8

n. d.: no es disposa de dades.

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>

Països/regions	Nivells en dòlars internacionals Geary-Khamis de 1990				Taxes de creixement anual acumulatiu (%)		Nivells en relació amb els Estats Units d'Amèrica (EUA = 100)			
	1913	1920	1924	1929	1870-1913	1913-1929	1913	1920	1924	1929
Escandinàvia	2.935	2.971	3.280	3.909			55,4	53,5	52,6	56,7
Dinamarca	3.912	3.992	4.528	5.075	1,6	1,6	73,8	71,9	72,7	73,6
Finlàndia	2.111	1.846	2.224	2.717	1,4	1,6	39,8	33,2	35,7	39,4
Noruega	2.447	2.739	2.715	3.387	1,4	2,1	46,2	49,3	43,6	49,1
Suècia	3.073	3.111	3.407	4.145	1,9	1,9	58,0	56,0	54,7	60,1
Europa del sud	2.224	2.254	2.459	2.795			42,0	40,6	39,4	40,5
Espanya	2.056	2.177	2.331	2.739	1,2	1,8	38,8	39,2	37,4	39,7
Grècia	1.592	1.433	2.057	2.342	1,4	2,4	30,0	25,8	33,0	33,9
Itàlia	2.564	2.587	2.765	3.093	1,3	1,2	48,4	46,6	44,4	44,8
Portugal	1.250	1.229	1.401	1.610	0,6	1,6	23,6	22,1	22,5	23,3
Europa oriental	1.592	n. d.	n. d.	1.663			30,0	n. d.	n. d.	24,1
Albània	811	n. d.	n. d.	926	1,4	0,8	15,3	n. d.	n. d.	13,4
Bulgària	1.534	n. d.	909	1.180	1,4	-1,6	28,9	n. d.	14,6	17,1
Hongria	2.098	1.709	1.912	2.476	1,5	1,0	39,6	30,8	30,7	35,9
Iugoslàvia	1.057	1.031	1.158	1.364	1,3	1,6	19,9	18,6	18,6	19,8
Polònia	1.739	n. d.	n. d.	2.117	1,4	1,2	32,8	n. d.	n. d.	30,7
Romania	1.741	n. d.	n. d.	1.152	1,5	-2,6	32,8	n. d.	n. d.	16,7
Rússia	1.488	n. d.	n. d.	1.386	1,1	-0,4	28,1	n. d.	n. d.	20,1
Txecoslovàquia	2.096	1.933	2.353	3.042	1,4	2,4	39,5	34,8	37,7	44,1
Europa	2.438	n. d.	n. d.	2.754	1,2	0,8	46,0	n. d.	n. d.	39,9
Estats Units	5.301	5.552	6.282	6.899	1,8	1,7	100,0	100,0	100,0	100,0

n. d.: no es disposa de dades.

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggdc.net/maddison/>

Malauradament, aprofundir en la trajectòria econòmica de tots i cadascun dels estats que formaven l'Europa de postguerra és fora del l'abast d'aquest apartat. Per a fer-ho seria necessari introduir un nombre molt elevat de variables, moltes vegades particulars a cada país. Però la presència de factors específics no significa l'absència d'elements comuns. Dos factors ajuden a entendre una mica millor l'heterogeneïtat de les experiències que es presenten en la taula 14. El primer és, sens dubte, l'impacte que en cada país van tenir el conflicte bèl·lic i les condicions imposades en els tractats de pau que el van seguir. Així, per exemple, el **manteniment de la neutralitat** oferia la possibilitat d'augmentar

Els beneficis de la neutralitat

No sembla estrany, per exemple, observar que entre el grup de països que més van créixer entre 1913 i 1929 es trobessin Dinamarca, Espanya, Noruega, els Països Baixos, Suècia o Suïssa, territoris que es van mantenir neutrals durant els anys d'hostilitats.

les exportacions i, en conseqüència, la producció domèstica. També prevenia de les destruccions associades a la guerra. I, finalment, evitava els problemes financers i d'endeutament que estava originant el conflicte.

Les dades de la taula 14 també posen de manifest un altre fet: **haver perdut la guerra no era el mateix que haver-la guanyat**. En general, el creixement econòmic de les potències centrals, afectades per pèrdues territorials, indemnitzacions de guerra i processos hiperinflacionaris, va ser més moderat que el dels principals països vencedors, mentre que entre aquests darrers la recuperació britànica va ser decebedora.

Per la posició que tenia el **Regne Unit** en l'economia internacional, aquest fet mereix alguns comentaris, referits sobretot a la marxa del sector manufacturer de l'antic taller del món i que amplien el que hem assenyalat en apartats anteriors. La vigília de la Primera Guerra Mundial, la indústria britànica, que ocupava més del 40% de la població activa, contribuïa en més del 70% a les exportacions britàniques i feia el 45% de les vendes a l'exterior, encara continuava estant molt orientada cap a sectors i tecnologies de la Primera Revolució Tecnològica. A més de dificultar les transformacions necessàries, l'inici de les hostilitats també havia suposat l'augment de la capacitat productiva en sectors com el ferro i l'acer, la mineria de carbó o la construcció de vaixells. L'acabament del conflicte bèl·lic va facilitar la represa de l'activitat industrial. Però de manera relativament modesta. Amb uns sectors amb excés de capacitat i una estructura relativament envellida, els industrials britànics van veure com la guerra havia afavorit l'emergència de nous competidors i havia fet més difícil l'accés als antics mercats: era la conseqüència dels processos d'**industrialització per substitució d'importacions** i el **proteccionisme elevat** del període. Si a això sumem el fet que la lliura esterlina es va estabilitzar a la mateixa paritat d'abans de la guerra podem entendre per què el PIB *per capita* del Regne Unit només va créixer a una taxa anual del 0,7% entre 1913 i 1929.

La política monetària és precisament el segon factor que ajuda a entendre l'existència de diferents pautes de creixement econòmic a l'Europa de postguerra. L'anàlisi que hem fet sobre el retorn del patró or després de la Gran Guerra ja ho ha posat de manifest. Així, el creixement intens de l'economia francesa es fa difícil d'interpretar sense tenir present la depreciació del franc i el retorn al patró or amb una moneda depreciada. De la mateixa manera, el creixement econòmic al Regne Unit no es pot explicar sense fer referència a la política deflacionista i el retorn a la paritat de postguerra. Ara només és necessari afegir que alguns historiadors econòmics han qüestionat la preeminència que generalment s'ha atorgat als factors monetaris en l'anàlisi de l'economia britànica d'abans de 1929. Sens dubte, el decebedor creixement del Regne Unit va estar influït per altres factors. I alguns d'ells tot just els acabem d'assenyalar. Però també sembla evident que l'elecció d'un **tipus de canvi més realista** – i, per tant, inferior a la paritat d'abans de la guerra – hauria pogut afavorir un creixement econòmic més alt amb uns costos socials inferiors. Aquests mateixos historiadors econòmics han argumentat, a més, que els països escandinaus

van tenir un creixement vigorós, malgrat haver seguit una política monetària similar a la britànica. I tenen raó. Però Dinamarca, Noruega i Suècia també van mantenir una posició de neutralitat durant el conflicte. I, almenys en els dos primers casos, la política deflacionista va fer sentir el seu impacte sobre la producció industrial i l'ocupació de tots dos països.

En fi, les experiències de creixement a l'Europa posterior a 1913 van ser molt heterogènies. Però gairebé totes compartien un element comú: l'any 1929 la gran majoria dels països del Vell Continent tenien un **PIB per capita** que era **més elevat** que el de l'any 1913.

No és un fet menor. La destrucció bèl·lica, la reorganització territorial o els problemes monetaris i financers derivats de la guerra i de la immediata postguerra no van aturar el creixement econòmic a l'Europa dels anys vint. A mitjan aquesta dècada, la majoria de països bel·ligerants ja havien recuperat el nivell d'ingressos per persona que tenien abans d'esclatar la guerra i a partir d'aleshores no van fer altra cosa que augmentar-los. A mesura que avançava el decenni, alguns països d'Europa van començar a viure els seus particulars **feliços anys vint**.

Taula 15. Productivitat mesurada en PIB per hora/home a diversos països, 1870-1929

Països	1870-1890	1890-1913	1913-1929
Alemanya	1,9	1,9	1,4
Àustria	1,8	1,7	0,8
Bèlgica	1,6	0,9	1,8
Dinamarca	1,7	2,1	2,6
Estats Units	1,6	2,2	2,4
Finlàndia	1,3	2,2	2,2
França	1,4	1,7	2,4
Itàlia	0,8	2,4	2,1
Japó	2,0	1,7	3,5
Països Baixos	1,6	1,1	2,9
Regne Unit	1,4	1,0	1,5
Noruega	1,6	1,7	2,8
Suècia	1,6	1,9	1,6
Suïssa	1,5	1,4	3,2

Font: Maddison (1991, pàg. 181)

Les bases d'aquest creixement econòmic de l'Europa de postguerra s'han de vincular fonamentalment al canvi tècnic. I per ser més precisos a la difusió de sectors i tecnologies pròpies de la **Segona Revolució Tecnològica**, sobretot de l'electricitat i del motor de combustió interna. Aquest procés de difusió havia començat abans de les hostilitats. I una vegada finalitzat el conflicte es va reprendre i intensificar, en bona mesura gràcies a la introducció de nous productes i noves tècniques que abaratien els motors elèctrics, els tractors o els camions. Electrificació i motorització són sinònims de mecanització i també de millores en el transport. Durant la dècada de 1920, uns i altres van permetre millores en la productivitat del treball i d'aquesta manera augmentar els ingressos de la població (taula 15). El procés que estem descrivint es va veure reforçat per la incipient difusió, encara que lenta, d'una altra innovació: la **cadena de muntatge**. Aquesta nova forma d'organitzar la producció va permetre augments encara més impressionants de la productivitat del treball i també reduccions enormes en el preu de venda. En el sector agrari, el creixement en la productivitat del treball va córrer en paral·lel a un increment de la productivitat de la terra, en part gràcies a la incipient difusió del tractor però sobretot a causa d'un augment en l'ús d'adobs artificials.

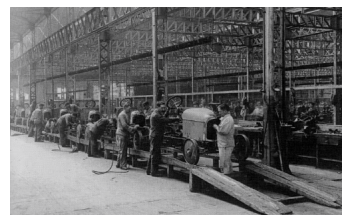
El canvi tècnic va anar acompanyat de **canvi estructural**. A Europa, la producció agrària es va multiplicar per 1,4 entre 1920 i 1929, mentre que la industrial ho va fer per 1,7 durant el mateix període. Com a conseqüència, la demanda de treball agrari va disminuir en relació amb la d'altres sectors de l'economia i, per tant, el nombre d'ocupats agraris va minvar en relació amb el total de la força laboral. El **sector serveis** i la **indústria** van experimentar una tendència contrària. Aquesta circumstància va reforçar el creixement econòmic, atès que la productivitat del treball en el sector industrial tendia a ser més elevada que en l'agrari.

L'adopció de noves tecnologies i un augment de la població industrial van acabar portant cap a un creixement de l'economia europea relativament intens al llarg de la dècada de 1920. Durant el període 1920-1924, el PIB *per capita* a l'Europa occidental va créixer a una taxa anual acumulativa del 3,2%, mentre que entre aquesta darrera data i l'any 1929, el creixement anual va ser del 3,1%. Són ritmes de creixement molt vigorosos, superiors fins i tot als assolits pels Estats Units (2,4% i 2,9%, respectivament). Com a conseqüència, la dècada de 1920 va ser una època de convergència amb la potència nord-americana, d'escurçament de les distàncies acumulades durant el conflicte bèl·lic. Uns progressos insuficients. En termes d'ingressos *per capita*, el 1929 la distància entre el conjunt del Vell Continent i els Estats Units encara era superior a la de 1913. I més encara. En alguns casos, el creixement econòmic s'havia fet molt dependent de les arribades de capital procedent dels Estats Units, la potència econòmica principal del món.

Així és. La Primera Guerra Mundial havia reforçat, com ja hem assenyalat en apartats anteriors, el lideratge dels Estats Units en l'economia mundial. Proveïdors d'armes, aliments i altres productes estratègics, les seves exportacions

Vegeu també

La Segona Revolució Tecnològica s'ha tractat en el subapartat 1.2 del mòdul "Creixement, convergència i divergència a la Primera Globalització (1820-1914)" d'aquesta assignatura.

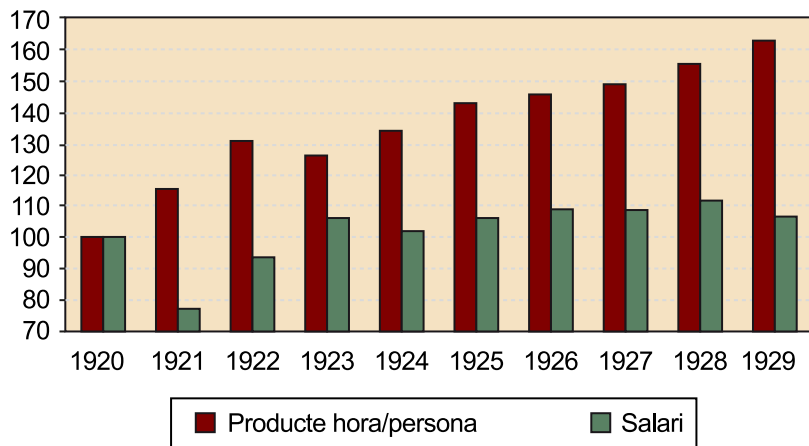

La recuperació econòmica dels anys vint va estar estretament vinculada al canvi tècnic i a la implantació de la cadena de muntatge.

van experimentar una forta expansió durant els anys del conflicte. A l'auge comercial també hi va contribuir la **retirada europea dels mercats mundials** a partir de 1914. Amb un superàvit creixent de la balança comercial i de pagaments, els Estats Units aviat van poder exercir de **creditors mundials**. L'acabament de les hostilitats no va significar la pèrdua d'embranchada del país. L'economia nord-americana, com la d'altres països europeus, va patir una forta crisi durant el període 1920-1921 i alguna interrupció més els anys 1924 i 1927. La crisi de 1920-1921 va estar molt vinculat amb la política deflacionista de les autoritats monetàries del país. La de 1924 i 1927 en part també. Però si consideren tota la dècada de 1920 en conjunt, la intensitat del creixement nord-americà va ser innegable (2,4%) i superior tant al del període 1870-1913 com al dels anys 1913-1929.

Les bases d'aquest creixement estan vinculades, com a l'Europa dels anys vint, a la difusió de les innovacions i sectors propis de la Segona Revolució Tecnològica. No sembla necessari tornar a repetir de quina manera uns i altres contribuïen al creixement econòmic. Però sí que és important destacar alguns aspectes rellevants. A la vigília de la Primera Guerra Mundial, l'**energia elèctrica** i la seva aplicació a l'activitat industrial, la **indústria automobilística** o l'ús de la **cadena de muntatge** havien tingut una difusió més gran als Estats Units que a l'altre costat de l'Atlàntic. I als anys vint no farien sinó consolidar de manera definitiva el model tecnològic sorgit durant les darreres dècades del segle XIX. L'any 1929 gairebé el 80% de tota la tracció mecànica de la indústria nord-americana ja estava vinculada a l'ús de l'electricitat com a força motriu, mentre que el nombre d'automòbils registrats en aquest país ja superava la xifra de 20 milions d'unitats. L'**ús creixent de l'automòbil**, cada vegada més econòmic, impulsava la construcció residencial. L'electricitat, present en un nombre creixent de llars, obria les portes a l'expansió dels electrodomèstics. I la ràdio, filla de l'electricitat, anunciava nous productes de consum. L'adopció d'innovacions tecnològiques i organitzatives a les fàbriques, especialment la cadena de muntatge, permetia **augmentar la productivitat del treball**. Les millores de productivitat impulsaven a l'alça els salaris. I l'**alça salarial** afavoria la demanda de més béns i serveis. La roda del creixement semblava haver començat a rodar, i ningú pensava que pogués aturar-se.

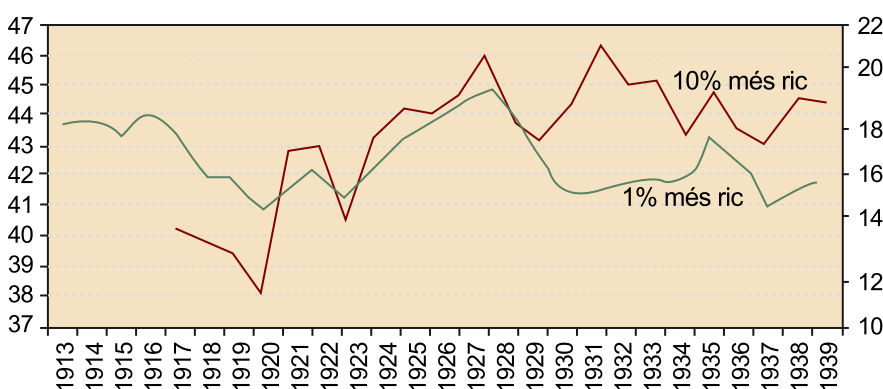
Figura 9. Productivitat i salaris a la indústria dels Estats Units d'Amèrica (1920 = 100)

Nota: el tipus de canvi està expressat en dòlars per franc.

Una il·lusió quan s'analitza amb una mica més de detall l'economia nord-americana dels felïços anys vint. Els salaris van créixer però menys que la productivitat del treball (figura 9). Els preus de venda dels productes manufacturats van disminuir molt poc. I, en conseqüència, els **beneficis empresarials van augmentar** de manera molt intensa. O dit d'una altra manera: les rendes del capital van augmentar més que les rendes del treball. I, per tant, la distribució de la renda als Estats Units es va fer més desigual. Si l'any 1920, el 10% de la població que tenia més ingressos concentrava el 38% de tota la renda nord-americana, l'any 1929 ja concentrava gairebé el 44% d'aquesta renda (figura 10). Aquesta distribució desigual de les millores derivades de la productivitat del treball va tenir diverses conseqüències. Les que ara ens interessa destacar són les que estan relacionades amb l'evolució de la demanda de béns i serveis i la inversió dels beneficis.

Figura 10. Percentatge de la renda en mans del 10% i de l'1% més ric de la població dels Estats Units d'Amèrica, 1913-1940

Nota: el tipus de canvi està expressat en dòlars per franc.

Per començar, l'avenç moderat dels salaris va alentir la capacitat de consum de la població nord-americana i la capacitat de compra no va poder créixer al mateix ritme que ho va fer la producció. Aquest fet tenia un impacte important sobre les expectatives i les decisions d'inversió. Els empresaris van començar a situar els seus beneficis en altres sectors d'activitat. Un d'aquests va ser el **sector immobiliari**. L'altre va ser el **sector financer**. Aquest és el que va acabar

concentrant bona part dels beneficis empresarials, sobretot després de l'esclat de la bombolla immobiliària de Florida l'any 1925. El destí d'aquests capitals va ser divers. Una part es van utilitzar per a atorgar crèdits al consum i, per tant, servien per a finançar les compres dels mateixos productes manufacturats. Es tractava d'una solució parcial i difícil que pogués garantir un creixement de la capacitat adquisitiva de la població a partir de bases sòlides. Però el fenomen va ser important. A finals de la dècada de 1920, prop del 60% d'automòbils i electrodomèstics es **compravren a crèdit**.

Els coetanis aviat es van adonar del que havia estat succeint. Marriner S. Eccles (1890-1977), president de la Reserva Federal dels Estats Units entre novembre de 1934 i febrer de 1948, ho explicava en les seves memòries. Començava assenyalant la importància de mantenir la capacitat adquisitiva de la població a partir d'una distribució més igualitària de la renda. I a continuació no s'estava d'afirmar el següent:

"En lloc d'aconseguir aquest tipus de distribució, vers 1929-1930 una bomba de succió gegant havia situat en poques mans una porció creixent de la riquesa generada. Això els va servir per a acumular capital. Però en treure poder adquisitiu als consumidors, els estalviadors es van negar a si mateixos la demanda efectiva per als seus productes que podia justificar una reinversió del capital acumulat en noves plantes. En conseqüència, com passa amb el pòquer quan les fitxes es concentren en menys mans, els companys de joc només poden continuar jugant si obtenen préstecs. Quan el seu crèdit s'acaba, el joc queda aturat. Això és el que ens va passar als anys vint. Hem mantingut alts nivells d'ocupació en aquest període amb l'ajuda d'una excepcional expansió del deute."

La descripció és prou entenedora. L'únic que cal afegir és, a més del finançament del crèdit, que els beneficis empresarials també van tenir dues destinacions més. La primera va ser la inversió exterior, sobretot a Alemanya. La segona va ser la compra d'accions a la borsa, un fenomen que va acabar alimentant un procés especulatiu.

L'avenç moderat dels salaris va alentir la capacitat de consum de la població nord-americana i la capacitat de compra no va poder créixer al mateix ritme que ho va fer la producció.

Com va afirmar l'economista italià Paolo Sylos-Labini (1920-2005):

"[...] a mesura que s'esgoten les ocasions d'inversió productiva [...] la massa de fons invertibles procedents dels beneficis i altres rendes en ràpid augment es dirigeixen primer [...] cap a altres països [...] i després cap a la borsa, especialment a l'adquisició d'accions, la cotització de les quals ja creïa pel seu compte perquè augmentaven els beneficis."

Durant la dècada de 1920, l'economia nord-americana va experimentar una fase de creixement molt intens. Però les bases sobre les quals descansava aquest creixement no semblaven ser gaire sòlides per a poder garantir-ne la continuïtat. La **Gran Depressió de la dècada de 1930**, de la qual parlarem més endavant, s'ha de situar en aquest context de lent creixement dels salaris industrials en relació amb la productivitat del treball, fort augment de les inversions financeres i, per acabar-ho d'arreglar, creixents dificultats en el sector agrari.

La dècada de 1920 no va ser un període que els camperols nord-americans, ni tampoc de la resta del món, poguessin identificar precisament amb la prosperitat. Els problemes del sector agrari nord-americà i els de la resta del món s'han de vincular amb l'**excés d'oferta**, l'**endeutament** i el **deteriorament del termes d'intercanvi**. El fenomen és relativament senzill d'explicar. La disminució de la producció europea i l'augment dels preus dels productes agraris durant la Primera Guerra Mundial va afavorir una expansió de la superfície i de la producció a la resta del món, incloent-hi els Estats Units. En aquestes condicions, els camperols van demanar crèdits per a adquirir més terra i per a poder mecanitzar i modernitzar les seves explotacions. Però l'acabament de les hostilitats i la recuperació de la producció europea va comportar una creixent oferta de productes agraris. En relació amb el període bèl·lic, els preus van disminuir, tant en termes absoluts com en relació amb els dels productes manufacturats. Com a conseqüència, la capacitat adquisitiva d'uns camperols endeutats va tendir a disminuir. Més desequilibris per a l'economia nord-americana dels feliços anys vint.

3.3. El creixement econòmic a l'Amèrica Llatina i Àsia

L'empitjorament dels termes d'intercanvi² dels preus dels productes primaris també va tenir importants conseqüències per a l'Amèrica Llatina. Una evidència dels canvis que viurà la regió. En efecte, el període que transcorre entre 1913 i 1929 és una època de **creixement moderat** si es compara amb el del període posterior a 1870. En canvi, si les referències són Europa, Oceania o Àsia, aleshores esdevé molt més robust. Però sobretot la Primera Guerra Mundial i la dècada de 1920 constitueixen una etapa caracteritzada per l'emergència de canvis substancials en les bases del creixement econòmic de la regió. En el anys de la Primera Globalització, el model de creixement llatino-americà s'havia basat en les exportacions de productes primaris, l'arribada de capitals exteriors i una forta immigració europea. Aquest model va entrar en crisi. El **flux migratori** va quedar pràcticament aturat. Les **exportacions** van créixer més lentament i es van tornar més dependents del mercat nord-americà. Els preus dels productes exportats van tornar-se més volàtils i, sobretot, van disminuir en relació amb els preus dels productes manufacturats. Les ba-

⁽²⁾Es refereix a l'evolució dels valors en un període de temps de les exportacions d'un país calculats a partir dels valors de les importacions que aquest país fa en el mateix període, observant les variacions existents.

lances comercials van tendir cap al desequilibri, un fet que va generar endeutament amb l'exterior, especialment amb els Estats Units. L'activitat industrial va fer notables progressos a la regió, però aquests van ser massa tímids per a permetre una diversificació de les exportacions llatinoamericanes. Una vegada més a la base de moltes d'aquestes transformacions s'hi troba la Primera Guerra Mundial.

Taula 16. El PIB *per capita* a l'Amèrica Llatina, 1913-1929

Països/regions	Nivells en dòlars internacionals Geary-Khamis de 1990				Taxes de creixement anual acumulatiu (%)		Nivells en relació amb els Estats Units d'Amèrica (EUA = 100)			
	1913	1920	1924	1929	1870-1913	1913-1929	1913	1920	1924	1929
Argentina	3.797	3.473	4.055	4.367	2,5	0,9	71,6	62,6	65,1	63,3
Brasil	811	963	1.024	1.137	0,3	2,1	15,3	17,3	16,4	16,5
Xile	2.988	2.768	3.062	3.455	2,0	0,9	56,4	49,9	49,1	50,1
Colòmbia	1.236	1.255	1.255	1.505	n. d.	1,2	23,3	22,6	20,1	21,8
Mèxic	1.732	1.823	1.825	1.757	2,2	0,1	32,7	32,8	29,3	25,5
Perú	1.032	1.226	1.524	1.908	n. d.	3,9	19,5	22,1	24,5	27,7
Uruguai	3.310	2.674	3.397	3.847	1,0	0,9	62,4	48,2	54,5	55,8
Veneçuela	1.104	1.173	1.630	3.426	1,6	7,3	20,8	21,1	26,2	49,7
Costa Rica	n. d.	1.624	1.709	1.582	n. d.	n. d.	n. d.	29,2	27,4	22,9
Cuba	n. d.	n. d.	n. d.	1.639	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	23,8
El Salvador	n. d.	932	1.017	1.041	n. d.	n. d.	n. d.	16,8	16,3	15,1
Guatemala	n. d.	1.272	1.504	1.720	n. d.	n. d.	n. d.	22,9	24,1	24,9
Hondures	n. d.	1.274	1.141	1.499	n. d.	n. d.	n. d.	22,9	18,3	21,7
Nicaragua	n. d.	1.264	1.321	1.750	n. d.	n. d.	n. d.	22,8	21,2	25,4
Amèrica Llatina (8 països)	1.618	1.644	1.822	2.053	1,8	1,5	30,5	29,6	29,2	29,8

n. d.: no es disposa de dades.

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>.

L'esclat de la Gran Guerra va suposar una aturada de la inversió estrangera, sobretot per part de la Gran Bretanya, però també de França i Alemanya. Paral·lelament, els Estats Units van augmentar la seva influència econòmica a la regió amb inversions en sectors estratègics, com el dels recursos naturals. Les possibilitats de finançament dels desequilibris de les balances de pagament també es va exhaurir quan els països bel·ligerants van abandonar la convertibilitat del patró or. A més, les peticions de cobrament dels préstecs a curt termini, que fins aleshores s'havien anat renovant sense massa problemes, van provocar crisis financeres importants en alguns països de la regió. Finalment, el mercat de béns va experimentar una forta contracció just després d'esclatar el conflicte, tant pel que fa a les importacions com en relació amb les exportacions. Afortunadament, en aquest darrer àmbit la tendència descrita aviat es

Exportacions

Al Brasil, per exemple, el comerç d'exportació no es va començar a recuperar fins després de la guerra. En canvi, a l'Argentina o a Xile, dos països que produïen béns que es podrien considerar estratègics per als països bel·ligerants, ho va començar a fer l'any 1916 (taula 17).

va modificar. El valor de les exportacions va tendir a augmentar més que el de les importacions i això va afavorir una tendència cap al superàvit comercial de la regió. Evidentment, aquest procés no es va produir de manera homogènia.

Taula 17. Importacions (M), exportacions (X) i saldo comercial (SC) a diversos països de l'Amèrica Llatina, 1913-1919

		1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
Argentina	M	100	65	62	74	77	101	132
	X	100	78	112	110	106	154	199
	SC	52	183	629	470	386	684	853
Brasil	M	100	51	45	60	66	78	115
	X	100	71	82	85	93	90	191
	SC	-12	56	110	71	75	n. d.	n. d.
Xile	M	100	82	50	68	108	132	122
	X	100	76	83	130	180	184	76
	SC	24	11	60	106	130	107	-36

Notes: importacions (M) i exportacions (X) en números índex (1913 = 100) calculats sobre els valors corrents, expressats en la moneda de cada país, a excepció de Xile i el Brasil, que ho estan en dòlars. El saldo comercial (SC) està expressat en milions de pesos paper (Argentina) i milions de dòlars (Brasil i Xile).
 Fonts: Findlay i O'Rourke (2007, pàg. 432), completat amb Williams (1919, pàg. 438 i 451), Hardach (1986, pàg. 320) i Braun i altres (2000, pàg. 156-157).

Buenos Aires als anys vint. A l'Amèrica Llatina, la Primera Guerra Mundial va provocar un altre canvi rellevant: l'emergència d'un procés d'industrialització per substitució d'importacions.

La Primera Guerra Mundial va provocar un altre canvi rellevant: l'emergència d'un procés d'industrialització per substitució d'importacions. La intensitat d'aquest procés va variar molt d'un país a un altre però les seves causes sempre eren les mateixes. El conflicte dificultava la importació de productes manufacturats, mentre que la demanda europea i la marxa favorable de les exportacions mantenia la capacitat de compra de la població. En aquestes circumstàncies, alguns països van poder ampliar i expandir la seva base industrial. Les indústries de béns de consum van prosperar, i en alguns casos es van desenvolupar nous sectors productius. La Gran Guerra podia afavorir l'inici de processos d'industrialització per substitució d'importacions. Però també podia frenar processos d'industrialització prèviament existents. La reducció d'importacions de béns de capital i altres productes bàsics per a la indústria va provocar l'estancament o la caiguda de la producció industrial a l'Argentina i probablement també al Brasil i Xile.

Taula 18. Exportacions i industrialització a diversos països de l'Amèrica Llatina, 1913-1929

País	Exportacions				Composició de la producció (%)			
	Taxes de creixement (%)		En percentatge del PIB		Sector primari		Sector secundari	
	1870-1913	1913-1929	1913	1929	c1910	c1930	c1910	c1930
Argentina	5,2	1,1	6,8	6,1	49	33	22	30
Brasil	1,9	0,7	9,8	6,9	36	31	14	17

n. d.: no es disposa de dades; Argentina 1910 = 1900, Argentina 1930 = 1935; Veneçuela 1910 = 1920.
 Fonts: Maddison (1995, pàg. 236), Findlay i O'Rourke (2003, pàg. 41) i Salvucci (2006, pàg. 289).

	Exportacions				Composició de la producció (%)			
	Taxes de creixement (%)		En percentatge del PIB		Sector primari		Sector secundari	
País	1870-1913	1913-1929	1913	1929	c1910	c1930	c1910	c1930
Colòmbia	2,0	2,6	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.
Mèxic	5,4	1,1	9,1	12,5	29	28	12	15
Perú	1,7	2,4	n. d.	n. d.	39	43	18	15
Uruguai	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	44	40	37	44
Veneçuela	n. d.	1,5	n. d.	n. d.	35	37	8	14
Xile	3,4	1,5	n. d.	n. d.	n. d.	34	n. d.	16

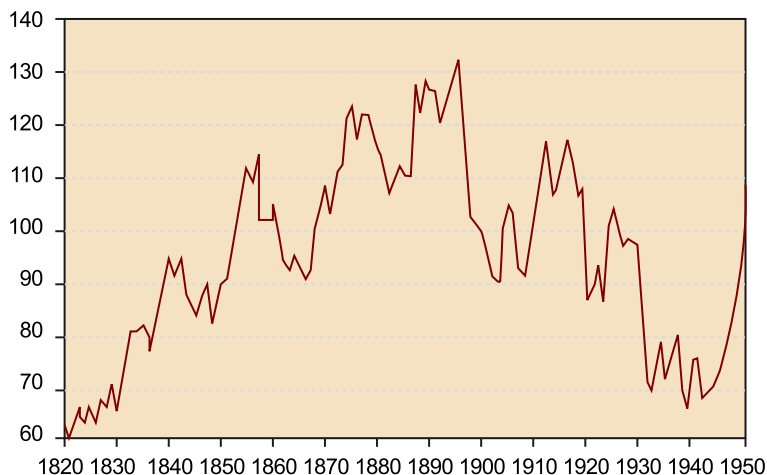
n. d.: no es disposa de dades; Argentina 1910 = 1900, Argentina 1930 = 1935; Veneçuela 1910 = 1920.
 Fonts: Maddison (1995, pàg. 236), Findlay i O'Rourke (2003, pàg. 41) i Salvucci (2006, pàg. 289).

L'acabament de la guerra va capgirar alguns dels canvis provocats pel conflicte bèl·lic. Però només molt parcialment. El retorn a una certa estabilitat en el comerç internacional va permetre als antics socis comercials europeus recuperar una part de la quota de mercat que tenien abans que s'iniciessin les hostilitats. Una part de la quota no vol dir tanmateix tota la quota. Les indústries que s'havien començat a desenvolupar durant la guerra, i moltes vegades també la resta del teixit industrial, van demanar el manteniment dels elevats nivells de **protecció aranzelària** que tenia la regió abans del conflicte. La protecció va augmentar i, en algun cas, fins i tot va superar els elevats nivells de 1913. La novetat va ser que ara diversos governs van començar a articular polítiques comercials que, més enllà de l'orientació fiscal, cercaven el **foment de la indústria local**. D'altra banda, les restriccions que havien afectat la producció industrial de països com l'Argentina o el Brasil van desaparèixer en finalitzar el conflicte. Com a conseqüència, el procés d'industrialització va continuar avançant a la regió durant la dècada de 1920. Les dades disponibles indiquen, a més, que el creixement de la producció industrial va ser, almenys en els principals països llatinoamericans, superior al creixement del conjunt de l'economia. Una evidència de canvi estructural. Això no significa, és clar, que la indústria hagués assolit posicions dominants en les economies llatinoamericanes (taula 18). Ni tampoc que l'economia de la regió s'hagués fet dependent de la marxa del sector manufacturer. A finals de la dècada de 1920, el motor del creixement econòmic encara eren les exportacions, les quals continuaven estant fonamentalment constituïdes per aliments i matèries primeres.

La fi de les hostilitats armades tampoc no va alterar la **influència creixent** que els **Estats Units** estava aconseguint a la regió. Més aviat la va reforçar. En l'àmbit comercial, els nord-americans, que abans de 1914 disposaven d'una relació comercial preferent amb les zones geogràficament més properes, van estendre la seva influència a la meitat sud del continent. No era sinó la conseqüència dels trastorns comercials provocats pel conflicte i el poc dinamisme de britànics i alemanys durant els anys de postguerra. Però aquesta major influència també cal vincular-la a la importància creixent del comerç de produc-

tes manufacturats més elaborats, de béns de consum durador i de maquinària, uns sectors en què els Estats Units tenien un **avantatge comparatiu**. Pel que fa al moviment de capitals, aquest país també va esdevenir la principal font de capital exterior per a la regió. I això era un problema si l'economia nord-americana començava a tenir dificultats.

Figura 11. Termes d'intercanvi a l'Amèrica Llatina, 1820-1950 (1900 = 100)

Font: Williamson (2004, pàg. 54)

Tanmateix, la regió s'enfrontava a un altre problema que era més important. Durant la dècada de 1920, els preus dels **productes agraris van patir fortes oscil·lacions** provocades, al seu torn, per fluctuacions en la demanda i l'oferta. També van experimentar una reducció en relació amb els preus dels productes manufacturats que, una vegada més, cal relacionar amb l'existència de situacions d'excés d'oferta en alguns mercats de productes primaris (figura 11). Aquests no són aspectes menors. Després de la Primera Guerra Mundial, la regió continuava essent molt dependent del sector exterior i de l'exportació d'aliments i matèries primeres. A la fi, la volatilitat dels preus dels productes primaris i l'empitjorament del termes d'intercanvi creaven desequilibris externs que només es podien compensar a partir de l'**endeutament amb l'exterior**. Endeutar-se per poder finançar les importacions. Com succeïa en altres països i regions, el creixement econòmic llatinoamericà posterior a 1913, més elevat que l'uropeu i suficient per a evitar la divergència amb els Estats Units, també va estar acompanyat d'elements d'instabilitat i desequilibri.

Taula 19. El PIB *per capita* a l'Àsia oriental, 1913-1929

Països/regions	Nivells en dòlars internacionals Geary-Khamis de 1990				Taxes de creixement anual acumulatiu (%)		Nivells en relació amb els Estats Units d'Amèrica (EUA = 100)			
	1913	1920	1924	1929	1870-1913	1913-1929	1913	1920	1924	1929
Xina	552	n. d.	n. d.	562	0,1	0,1	10,4	n. d.	n. d.	8,2
Índia	673	635	697	728	0,5	0,5	12,7	11,4	11,2	10,5
Indonèsia	874	923	969	1.147	1,0	1,7	16,5	16,6	15,5	16,6

n. d.: no es disposa de dades.

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>.

Països/regions	Nivells en dòlars internacionals Geary-Khamis de 1990				Taxes de creixement anual acumulatiu (%)		Nivells en relació amb els Estats Units d'Amèrica (EUA = 100)			
	1913	1920	1924	1929	1870-1913	1913-1929	1913	1920	1924	1929
Japó	1.387	1.696	1.836	2.026	1,5	2,4	26,2	30,5	29,5	29,4
Filipines	988	1.289	1.338	1.413	1,1	2,3	18,6	23,2	21,5	20,5
Corea del Sud	869	1.092	1.129	1.118	0,9	1,6	16,4	19,7	18,1	16,2
Tailàndia	841	n. d.	n. d.	793	0,8	-0,4	15,9	n. d.	n. d.	11,5
Taiwan	732	861	1.075	1.133	0,7	2,8	13,8	15,5	17,2	16,4
Malàisia	900	1.110	1.060	1.682	0,7	4,0	17,0	20,0	17,0	24,4
Sri Lanka	1.234	1.092	1.128	1.336	0,9	0,5	23,3	19,7	18,1	19,4
Àsia oriental	678	n. d.	n. d.	779	0,7	0,9	12,8	n. d.	n. d.	11,3

n. d.: no es disposa de dades.

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>.

A l'Amèrica Llatina del període d'entreguerres, la dependència excessiva dels Estats Units va esdevenir un problema.

Què va passar a l'Àsia oriental durant els 15 anys posteriors a l'esclat de la Gran Guerra? Considerada en el seu conjunt, la regió va continuar creixent de manera molt modesta i massa lentament per a convergir amb les àrees més desenvolupades de l'economia atlàntica. Aquesta afirmació, encara que certa, necessita moltes matisacions. La trajectòria de la regió estava molt condicionada per la marxa de la Xina i l'Índia. Una observació més detallada de les dades disponibles sobre el PIB *per capita* suggereix que moltes economies de l'Àsia oriental van aconseguir augmentar els seus ingressos *per capita* a un ritme gens menyspreable. Malàisia, sota control britànic, va créixer a una taxa anual del 4%, el Japó, les Filipines i Taiwan, una colònia japonesa, entre el 2 i el 3% cada any o Indonèsia, governada pels holandesos, o Corea del Sud, una altra colònia japonesa, entre l'1,5 i el 2% (taula 19).

Taula 20. Importacions (M), exportacions (X) i saldo comercial (SC) a diversos països de l'Àsia oriental durant la Primera Guerra Mundial, 1913-1919

		1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
Índia	M	100	77	74	85	88	100	117
	X	100	74	81	100	100	105	136
	SC	552	357	595	860	798	672	1.132
Indonèsia	M	100	89	84	90	83	120	159
	X	100	100	115	133	116	101	320
	SC	207	262	380	476	393	120	1.406
Japó	M	100	84	80	111	151	239	315
	X	100	94	111	172	245	302	332
	SC	-79	0	157	355	551	257	-122
Xina	M	100	100	80	91	96	97	114
	X	100	88	104	120	115	121	157
	SC	-260	-332	-55	-54	-135	-108	-25

Notes: importacions (M) i exportacions (X) en números índex (1913 = 100) calculats sobre els valors corrents, expressats en la moneda de cada país. El saldo comercial (SC) està expressat milions de rupies (Índia), milions de guilders (Indonèsia), milions de iens (Japó) i milions de dòlars xinesos (Xina).
Fonts: Findlay i O'Rourke (2007, pàg. 432).

Sense desmerèixer les trajectòries esmentades, el cas que reclama més atenció és el del **Japó**. L'any 1912 el país havia entrat en una nova etapa política –l'era Taisho (1912-1926)–, més democràtica que el període precedent. Amb una estructura econòmica més moderna i industrial que la resta de la regió, l'esclat del conflicte va oferir noves oportunitats a l'economia nipona. Aprofitant l'absència de les potències europees en els mercats asiàtics, les seves exportacions es van expandir i la seva balança comercial aviat va passar d'una situació de dèficit a una altra de superàvit (taula 20). A Àsia, els articles de la indústria japonesa van començar a substituir els del Vell Continent. Els teixits de cotó, els productes de la indústria sedera o la maquinària lleugera d'origen nipó van augmentar la seva presència en els mercats orientals. I també en l'estructura exportadora del país del sol naixent. El 1918 les exportacions de productes manufacturats ja representaven el 44% de totes les exportacions del país, 15 punts més del que havien representat quatre anys abans.

L'acabament del conflicte va reforçar la influència del país a la regió. En virtut del tractat de Versalles de 1919, el Japó va poder controlar la regió xinesa de Shandong i les illes que Alemanya tenia al Pacífic. També va obtenir un lloc permanent a la Societat de Nacions. D'aquesta manera es va convertir en el **primer país asiàtic** amb un pes important en l'escenari polític i econòmic internacional. No tot va ser tan favorable per als interessos japonesos. Durant la dècada de 1920, la política econòmica del Govern va estar marcada per l'objectiu de retornar al patró or i per l'articulació d'una política deflacionista. Les crisis financeres van ser abundants. I per acabar-ho d'arreglar el

Entre 1913 i 1929 el Japó estava convergint amb les economies occidentals.

país va patir un fort terratrèmol l'any 1923. Però malgrat aquestes dificultats, l'economia japonesa va continuar creixent. I ho va fer a un ritme superior al de la majoria de països més desenvolupats. En altres paraules, entre 1913 i 1929 el Japó estava convergint.

L'**activitat industrial** va ser la que més va contribuir a aquest creixement. Entre 1919 i 1931, la producció manufacturera va augmentar a una taxa anual propera al 5%. El sector serveis tot just va créixer un 0,7%, mentre que la producció agrària va disminuir. Aquest creixement industrial va anar acompanyat d'un procés de diversificació. En l'estructura de la manufactura nipona, les indústries lleugeres –tèxtils o de transformació d'aliments– van perdre pes a favor de les indústries de béns de producció –acer, producció de maquinària o indústria química. Els béns industrials també van aconseguir més presència en les exportacions nipones. Durant el període 1928-1932, aquestes darreres estaven constituïdes en un 39% per semimanufactures i en un 47% per productes acabats. Durant el període de 1908-1912, aquestes percentatges eren el 48 i el 31%, respectivament.

Taula 21. Exportacions i industrialització a diversos països de l'Àsia oriental, 1870-1929

	Capacitat industrial				Exportacions*			
	Taxes de creixement (%)		En % de la capacitat mundial		Taxes de creixement (%)		En % del PIB	
País	1900-1913	1913-1928	1913	1928	1870-1913	1913-1929	c1910	c1930
Xina	-0,2	2,2	3,5	3,4	2,6	0,9	1,7	1,8
Índia	2,9	4,7	1,4	1,9	2,4	-0,3	4,6	3,7
Indonèsia	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	4,2	2,3	2,2	3,6
Japó	5,2	4,0	2,7	3,3	8,5	2,2	2,4	3,5
Filipines	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	2,8	3,1	n. d.	n. d.
Corea del Sud	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	4,8	1,2	4,5
Tailàndia	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	4,1	0,6	2,5	5,2
Taiwan	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	3,1	2,5	5,2
Àsia oriental	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	2,8	0,8	2,6	2,8

(*): en dòlars de 1990; n. d.: no es disposa de dades.
 Fonts: Maddison (1995, pàg. 236) i Findlay i O'Rourke (2003, pàg. 41).

L'auge industrial del període bèl·lic i la dècada de 1920 no va ser exclusiu del Japó. A l'**Índia**, la indústria manufacturera tradicional havia patit els efectes negatius de la colonització britànica. Però a finals del segle XIX el Govern britànic va afavorir un tímid procés d'industrialització, el qual es va veure reforçat durant la Primera Guerra Mundial. La paralització de les importacions europees va donar un fort impuls a la indústria del país, especialment la producció de teixits de cotó i jute i la fabricació d'acer. Si fem cas de les dades disponibles, l'embranchada industrial va continuar durant la dècada de 1920, afavorida

per una política aranzelària proteccionista (taula 21). Un creixement insuficient. L'agricultura, el sector majoritari de l'economia, es va mantenir pràcticament estancada. Les exportacions no van tenir una millor sort. Després de 1914, l'Índia, que mantenia fortes vinculacions comercials amb la metròpoli, va veure com es reduïen les importacions i com les exportacions es mantenien pràcticament estancades. L'acabament del conflicte no va millorar les coses. Al contrari. Afectades per una sobrevaloració de la moneda, les exportacions van tendir a disminuir al llarg del període 1913-1929. En aquest context, el creixement econòmic de l'Índia va ser molt modest, tant en termes absoluts com relatius. Com a conseqüència, el país es va allunyar encara més dels nivells PIB *per capita* de què gaudia el món més desenvolupat.

Això mateix és el que va succeir a la **Xina**. L'esclat de la Gran Guerra i la retirada dels països bel·ligerants dels mercats mundials van permetre, una vegada més, l'expansió de la producció manufacturera domèstica, molt concentrada en els ports sorgits a partir dels tractats comercials. Entre 1912 i 1920, i malgrat la inestabilitat política que vivia el país, la producció de la indústria moderna va créixer a una taxa anual d'entre el 10 i el 15%. L'acabament de les hostilitats a l'exterior no va comportar, en canvi, la fi dels conflictes a l'interior. El règim republicà, instaurat l'any 1911, es va mostrar incapaç d'assegurar l'estabilitat política i d'aconseguir la fi de la violència interna. El país va viure un període de caos polític i una guerra civil que es va allargar durant 12 anys. El context institucional només va començar a canviar a partir de 1928, quan el **Kuomintang**, el partit nacionalista liderat per **Chiang Kai-Shek** (1887-1975), va aconseguir fer-se amb el poder. En aquestes circumstàncies, la modernització i el creixement econòmic semblaven difícils d'aconseguir. Tanmateix, alguns autors han assenyalat que la inestabilitat política i el conflicte civil van tenir un impacte econòmic molt menys negatiu del que habitualment s'ha considerat. Certament, la indústria va continuar tenint una trajectòria ascendent. I els sectors més moderns van aconseguir experimentar una forta expansió. Però l'activitat industrial va continuar estant molt concentrada en els ports oberts al comerç exterior a partir dels tractats signats amb potències estrangeres. I en tot cas a finals de la dècada de 1920 encara representava menys del 20% del producte interior brut del país. L'agricultura, que concentrava més el 60% de la producció xinesa, es mantenia majoritàriament endarrerida. I les exportacions havien perdut l'embranchida en relació amb períodes precedents. L'economia xinesa estava experimentant un procés de modernització econòmica. Però el procés era massa lent. El 1929 el PIB *per capita* de la Xina era un dels més baixos de la regió i la renda mitjana d'un xinès tot just era el 8% de la d'un nord-americà.

4. Una via alternativa: la Revolució Russa i l'economia soviètica

4.1. La Primera Guerra Mundial i la Revolució Russa

La Primera Guerra Mundial va tenir diverses i profundes conseqüències. Els apartats anteriors les han posat de manifest. Però han ignorat –voluntàriament– una de les més importants: la **Revolució Russa**. En efecte, el conflicte bèl·lic va provocar una forta degradació de l'economia d'aquest imperi. També va accentuar el malestar que la modernització econòmica havia provocat en la població. I finalment va accelerar el **col·lapse del règim tsarista**. És sobre aquesta base, i també gràcies a l'activitat de partits i grups oposats al règim, que va triomfar la Revolució Russa i es va instaurar una societat socialista que, paradoxalment i contravenint les previsions, havia triomfat en una societat majoritàriament agrària.

Però probablement aquesta paradoxa, tot i el seu interès, no és el que fa més rellevant la Revolució Russa. Els **bolxevics** van edificar una **societat alternativa a la capitalista** i aquest fet va tenir una forta influència en els moviments obrers de l'Europa d'entreguerres. I potser més important encara. Sota la direcció del Partit Comunista la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques (URSS), el nom oficialment establert l'any 1922 per a designar la majoria de territoris de la vella Rússia, va experimentar un fort creixement econòmic, especialment a partir de finals de la dècada de 1920. La intensitat d'aquest creixement, combinat amb les dificultats que en aquells moments patia l'economia mundial, van permetre a l'URSS experimentar un procés de convergència amb les economies més desenvolupades entre 1929 i 1950 (taula 22).

Taula 22. El producte interior brut *per capita* de Rússia i la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques, 1870-1950

Anys	Producte interior brut <i>per capita</i>		PIB <i>per capita</i> de Rússia/URSS en relació amb el d'altres regions del món (%)			
	Dòlars de 1990*	Taxa de creixement (%)	Europa occidental	"Noves Europes"	Amèrica Llatina	Àsia oriental
1870	943		48,3	54,2	127,2	172,7
1900	1.237	0,9	42,9	30,8	102,6	203,4
1913	1.488	1,4	43,0	28,4	91,9	219,5
1929	1.386	-0,5	33,7	20,8	67,5	n. d.
1940	2.144	4,2	47,1	31,3	101,0	n. d.

*: dòlars internacionals Geary-Khamis de 1990

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggdc.net/maddison/>

Anys	Producte interior brut per capita		PIB per capita de Rússia/URSS en relació amb el d'altres regions del món (%)			
	Dòlars de 1990*	Taxa de creixement (%)	Europa occidental	"Noves Europes"	Amèrica Llatina	Àsia oriental
1950	2.841	2,9	62,2	30,7	105,4	426,9

*: dòlars internacionals Geary-Khamis de 1990

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggdc.net/maddison/>

La **intensitat d'aquest creixement** és l'aspecte que mereix més atenció. Però abans és necessari entendre per què el vell Imperi Tsarista es va transformar en una societat socialista. En aquest sentit, el primer que interessa destacar és que entre 1861 i 1914 l'economia russa va experimentar importants transformacions. La guerra de Crimea (1854-1856), en la qual l'exèrcit del tsar havia estat derrotat per francesos i britànics, havia posat de manifest el retard de l'economia russa. L'Estat tsarista va iniciar, aleshores, una política econòmica, que pretenia modernitzar i industrialitzar el país. En concret, l'acció de l'Estat va orientar-se cap a la creació d'una xarxa eficient de transports a partir de la construcció de ferrocarrils, un element imprescindible en un país que tenia enormes dimensions. La **construcció de la xarxa ferroviària** necessitava ferro, acer, carbó i aquest fet, juntament amb la demanda militar, va impulsar el sorgiment i la posterior expansió de la indústria siderúrgica.

Sota la direcció del partit comunista l'URSS va experimentar un fort creixement econòmic, especialment a partir de finals de la dècada de 1920.

El creixement del sector industrial hauria estat tanmateix molt difícil sense **canvis en el sector agrari**. La indústria necessitava mà d'obra. I també capitals per a importar la tecnologia necessària. A l'interior del país uns i altres només podien sortir de l'agricultura, el sector majoritari de l'economia. L'abolició de la servitud l'any 1861 va ser un primer pas en aquesta direcció. Les reformes agràries introduïdes per Stolypin, a partir de 1905, el van reforçar, si bé l'augment de la productivitat de l'agricultura russa, i per tant la possibilitat d'alliberar mà d'obra per a la indústria, ja s'havia iniciat a la dècada de 1880.

Però allà on la contribució del sector agrari segurament va resultar més significativa va ser en l'**àmbit del finançament**. Les exportacions de cereals van augmentar. La productivitat i la producció també. Com a conseqüència de la forta pressió fiscal, una proporció gens negligible d'aquesta expansió va anar a parar a mans de l'Estat. I gràcies a aquesta circumstància, i a l'emissió de deute públic i les inversions procedents de l'exterior, el Govern va obtenir els capitals necessaris per finançar el procés d'industrialització. La comercialització dels excedents es veia afavorida, a més, per la construcció de la xarxa ferroviària, la qual connectava les zones productores amb els centres d'exportació, mentre que l'exportació de cereals permetia obtenir divises i part dels recursos financers necessaris.

El paper del **sector agrari** va ser molt important per a l'arrencada industrial del país. I també per al creixement de l'economia en general. Entre 1870 i 1913, el PIB va augmentar a una taxa anual del 2,4% (un 1,1% en termes per capita), un creixement similar a l'experimentat per l'Europa occidental durant el mateix període. Però bona part d'aquest creixement descansava sobre el sector agrari. Entre 1885 i 1913, la producció es va duplicar i atesa la seva importància en l'economia del país l'expansió del sector va contribuir en un 45% o més al creixement econòmic rus del període.

El paper del sector agrari rus va ser molt important per a l'arrencada industrial del país.

De quina manera es va distribuir **aquest creixement**? A les zones urbanes, la productivitat del treball a la indústria es va multiplicar per 2,4 entre 1887 i 1913, però els salaris reals es van mantenir constants i les condicions laborals van continuar essent molt dolentes. A les zones rurals, els petits camperols es van mantenir en la pobresa i romanien sotmesos a una pressió fiscal creixent. Per acabar-ho d'arreglar, l'expansió que estava experimentant el sector agrari no afavorir el conjunt de la població rural. Els salaris agraris dels camperols que treballaven a jornal es van mantenir estancats a partir de 1896, mentre que la renda de la terra va augmentar un 49% entre finals de la dècada de 1880 i principis de la de 1910. La desigualtat a l'interior de les comunitats agràries va créixer. L'única manera de beneficiar-se de l'expansió del sector agrari era a partir de la possessió de terra. El descontentament de la població va augmentar. Per això es va produir la **revolució de 1905**. I per això el malestar dels camperols va continuar durant els anys a venir.

La Primera Guerra Mundial no va fer sinó empitjorar les condicions de vida de la població russa. La mobilització de més de 15 milions de soldats havia generat una forta escassetat de mà d'obra, només parcialment compensada a partir del treball femení. L'ús de les xarxes de transport per a finalitats militars, i el seu creixent deteriorament, dificultava l'abastament de la població. La producció de béns de consum disminuïa. La d'aliments també, especialment a partir de la mala collita de 1916. Els productes van començar a escassejar, tant a les ciutats com al front. I el règim del tsar **Nicolau II** era incapaç de posar-hi solució. En aquest context, va esclatar la Revolució de Febrer de 1917. El tsar va ser deposat. Però això creava un buit de poder que, a la pràctica, va acabar implicant una dualitat en aquest poder. D'una banda, hi havia el Govern provisional de la nova república burgesa, encapçalat per **Kerenski**. De l'altra, hi havia els **soviets**, consells de treballadors i soldats que organitzaven i s'enfrontaven a les necessitats bàsiques de la població. Uns i altres no participaven dels mateixos plantejaments. El Govern provisional era partidari de continuar la guerra, una decisió certament molt poc popular. Els **soviets**, amb majoria del partit bolxevic de Lenin, eren partidaris de signar la pau, distribuir la propietat de la terra i, d'aquesta manera, restablir l'abastament d'aliments a les ciutats. Finalment, la dualitat de poders que hem assenyalat va quedar resolta quan **Lenin** va impulsar una segona revolta, la Revolució d'Octubre de

1917, i a principis de 1918 els *soviets* van dissoldre l'Assemblea Constituent sorgida de les eleccions de novembre de 1917, van prohibir la resta de partits i es van fer amb el poder sota l'eslògan "pau, terra i pa".

Taula 23. Diputats a l'Assemblea Constituent de Rússia i les altres nacionalitats (1917)

	Escons	%
Socialdemòcrates bolxevics	175	24,7
Socialistes revolucionaris (neopopulistes)	370	52,3
Socialistes revolucionaris de la fracció més conservadora	40	5,6
Socialdemòcrates conservadors menxevics	17	2,4
Diversos partits nacionalistes	86	12,1
Cadets (liberals conservadors)	17	2,4
Nacionalsocialistes	2	0,3
Independents	1	0,1
Total	708	100

Font: Moshe Lewin (2005). *El siglo soviético. ¿Qué sucedió realmente en la Unión Soviética?* (pàg. 357). Barcelona: Crítica.

4.2. Del comunisme de guerra a la NEP

La construcció d'una nova societat havia començat. I també els primers passos per a aconseguir allò que tan predicament havia donat als bolxevics: la terra per als camperols, la fi dels sofriments derivats de la guerra i la possibilitat de disposar d'aliments. Les primeres mesures del nou règim, a més de negar-se a reconèixer el deute exterior del període tsarista, van ser, precisament, el **decret sobre la Terra i la sortida del país de la Primera Guerra Mundial**. El decret sobre la Terra (8 de novembre de 1917) va ser probablement la decisió econòmica més important del període. Però aquesta mesura no feia altra cosa que legalitzar una reforma agrària que els camperols ja havien començat pel seu compte abans que els bolxevics arribessin al poder. La terra va quedar nacionalitzada i es va transferir el seu ús als camperols. D'aquesta manera, les noves autoritats revolucionàries autoritzaven el repartiment de la propietat dels terratinents entre els pagesos i, indirectament, consolidaven una estructura agrària de petits propietaris. Si l'any 1917 les propietats de menys de 4 desiatines (1 desiatina equival a 1,09 hectàrees) representaven el 58% de tota la superfície agrària del país, l'any 1920 aquestes mateixes propietats ja concentraven el 86% de la superfície total. A més el percentatge de camperols sense terra va disminuir, mentre que els pagesos benestants (*kulaks*) tendien a veure disminuïda la seva capacitat econòmica.

L'abandonament de la guerra, un altre dels objectius immediats dels bolxevics, es va fer mitjançant la signatura del **tractat de pau de Brest-Litovsk** (3 març de 1918) amb Alemanya, a partir del qual Rússia renunciava a una part molt important del seu antic territori. Però el tractat no va suposar la finalització de l'activitat bèl·lica. El 1918 el país es trobava immers en una Guerra Civil que enfrontava els defensors de la Revolució d'Octubre i els que s'hi oposaven, entre els quals hi havia antics partidaris del tsar, liberals i també potències estrangeres afectades per les decisions del nou règim. La guerra es va allargar dos anys i va acabar amb el triomf de l'exèrcit roig comandat per **Trotski** i, per tant, dels bolxevics.

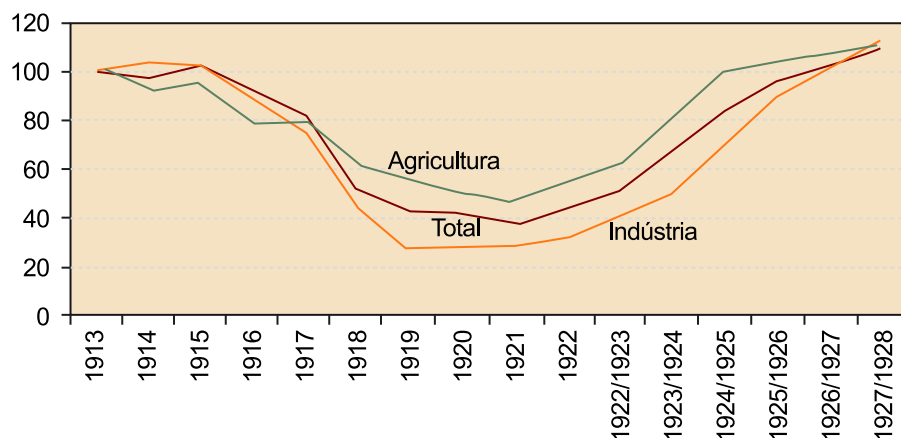
Precisament, va ser en aquest context bèl·lic que es va començar a edificar la nova societat comunista. Durant els anys del **comunisme de guerra**, el nom que rep aquesta primera etapa revolucionària, les noves autoritats van **socialitzar l'economia**. La planificació i organització centralitzada es va enfortir a partir de la constitució del Consell Suprem de l'Economia Nacional (decret de desembre de 1917), la propietat privada va desaparèixer i la banca, les grans empreses i una part molt important de les que tenien dimensions més reduïdes (decrets de novembre i desembre de 1917 i de juny de 1918, respectivament) van ser nacionalitzades.

L'agricultura va tenir un tracte diferent. Els camperols van continuar conreant les seves terres, però aviat es van veure forçats a lliurar la collita a les autoritats revolucionàries. La situació era força complexa, sobretot perquè en el context bèl·lic era difícil **garantir aliments per al conjunt de la població**, el tercer dels objectius dels bolxevics. Les noves autoritats havien creat un **monopoli estatal per al comerç**. I, per tant, la producció agrària només es podia comercialitzar a partir de canals públics i a uns preus fixats oficialment. Però els preus establerts eren molt baixos i els camperols preferien augmentar la seva capacitat de consum i, si es donava el cas, comercialitzar els excedents en el **mercat negre**. Aquests fets tenien una clara conseqüència: provocaven el desabastament tant de les ciutats i com de l'exèrcit. En resposta, els bolxevics van començar a requisar productes agraris amb l'objectiu d'adreçar-los cap a uns centres urbans mancats d'aliments i un exèrcit en lluita contra els opositors de la Revolució que calia nodrir. La reducció de la producció i la fam no va tardar a arribar a les zones rurals. L'oposició dels camperols i la violència de les autoritats tampoc. El 1920-1921 la manca d'aliments va acabar amb la vida de milions de persones.

Els historiadors han estat debatent sobre l'origen i les funcions del comunisme de guerra. Si alguns assenyalen que sobretot es tracta de l'aplicació de la ideologia marxista, per a altres la socialització de l'economia és fonamentalment el resultat de les necessitats imposades pel moment. La realitat és que moltes de les mesures del nou règim van estar determinades per la urgència i pel curs dels esdeveniments, però també fortament influenciades per la ideologia. En

paraules d'Alec Nove (1915-1994), un dels principals especialistes en la història econòmica de Rússia i l'URSS, durant els anys del comunisme de guerra "es va produir un procés d'interacció entre circumstàncies i idees".

Figura 12. Renda nacional neta de Rússia i l'URSS, 1913-1927/28 (1913 = 100)

Font: Markevich i Harrison (2011, pàg. 684).

El període que va des de l'inici de la Primera Guerra Mundial fins a la fi de la Guerra Civil va ser extraordinàriament devastador. I algunes de les mesures desenvolupades durant el comunisme de guerra no sempre van ajudar a posar-hi remei, sinó més aviat al contrari. Les dades presentades en la figura 12 mostren amb claredat la davallada que va experimentar l'economia soviètica. El 1921 la renda del país, ajustada a les pèrdues territorials i als canvis de fronteres, només era un 40% del que havia estat l'any 1913. Una reducció impressionant! Tanmateix, l'any econòmic de 1926-1927 l'economia ja havia tornat a recuperar els nivells d'activitat d'abans de la guerra. Això significa que durant la dècada de 1920 l'economia va créixer de manera molt intensa, segurament a taxes superiors al 10% anual.

El creixement econòmic de la dècada de 1920 coincideix amb la introducció d'una nova política econòmica: la NEP. El canvi no és casual i cal interpretar-lo com una resposta de Lenin i els bolxevics a la forta crisi que patia l'economia. En relació amb 1913, la producció de cereals havia disminuït un 56%, i l'*output* industrial havia caigut un 70%. La política de requisos i algunes de les altres mesures establertes durant el comunisme de guerra semblaven poc viables en temps de pau i, en tot cas, les autoritats revolucionàries no les van considerar adequades per a garantir la recuperació i el creixement econòmic del país.

La política econòmica es va transformar. Les requisos dels excedents agraris van ser substituïts per un **impost en espècie**. I els camperols ara podien vendre lliurement els seus productes a comerciants privats o a agències estatals. Per tant, el comerç privat també va ser legalitzat i, per tal de garantir els intercanvis, es va **restablir la circulació monetària**. Finalment, els tallers artesanals i les petites empreses van ser arrendades o venudes a propietaris privats. En canvi, el sector bancari, el comerç amb l'exterior i les grans empreses romanes sota control de l'Estat, si bé en aquest darrer cas es van introduir criteris encaminats a la maximització del benefici. En definitiva, la NEP suposava la

La NEP suposava la restauració del mercat, sobre les bases d'una economia mixta.

restauració del mercat, sobre les bases d'una economia mixta. La producció agrària es va començar a recuperar. La industrial també. I el mateix va passar amb el conjunt de l'economia (figura 12).

4.3. El gran debat i la industrialització de l'URSS

Si el que calia era recuperar l'economia del país, sens dubte la NEP havia estat un èxit. Però una part de les autoritats del moment dubtaven que aquesta política fos la més adequada per a iniciar un dels principals objectius dels bolxevics: la industrialització del país i, per aquesta via, la **millora del nivell de la població**. També qüestionaven les implicacions de la nova política econòmica. La NEP havia permès el sorgiment de petits empresaris i comerciants a les zones urbanes, una nova classe de capitalistes que identifiquem amb el terme *Nepmen*. I també havia fet créixer el nombre de *Kulaks* o pagesos benestants. Uns i altres no semblaven ni massa favorables, ni tampoc del tot compatibles amb la construcció del socialisme, el principal objectiu del règim sorgit l'octubre de 1917.

A mesura que avançava la dècada de 1920, els bolxevics s'enfrontaven a importants dilemes sobre el desenvolupament econòmic del país. Les àrees de debat eren diverses, si bé hi havia dos punts fonamentals de discussió, d'una banda, la intensitat que havia de tenir el procés d'industrialització, el paper del sector agrari en aquest procés i, finalment, els efectes que la industrialització i, de l'altra, l'impacte de les creixents necessitats d'inversió industrials sobre la capacitat de consum de la població.

Un nombre molt elevat de polítics i economistes van participar en el debat sobre el model de creixement de l'URSS. Les contribucions que més necessiten destacar-se són, tanmateix, les de **Preobrazhenski** i **Bukharin**. Els plantejaments de **Ievgeni Preobrazhenski** (1886-1937), economista, pertanyent a l'ala més esquerrana del Partit Comunista encapçalada per Lev Trotski (1879-1940) i membre del seu Comitè Central, començaven assenyalant l'existència d'un excés de mà d'obra en el sector agrari. Per posar-hi solució, Preobrazhenski afirmava que l'única alternativa viable era la industrialització del país, la qual considerava que havia de ser ràpida i que necessitava descansar sobre la indústria pesant. Segons els plantejaments d'aquest economista i polític, l'expansió de la indústria de béns de producció acabaria afavorint el sector agrari, que podria disposar de maquinària, i també el creixement de les indústries de béns de consum i, per tant, el consum de la població. La ràpida industrialització necessitaria un augment de la inversió i de recursos per a finançar els nous equips i les noves plantes industrials. Per a Preobrazhenski, els recursos haurien de sortir del sector agrari i la manera d'aconseguir-ho seria a partir del manteniment d'uns termes d'intercanvi desfavorables a aquest darrer sector. És a dir, els preus dels productes agràries es mantindrien més baixos que els dels industrials i l'Estat, que tindria el monopoli sobre el comerç, transferiria recursos de l'agricultura cap a la indústria.

Nikolai Bukharin (1888-1938), polític i economista pertanyent al sector més moderat del partit, tenia una visió totalment contrària a l'exposada per Preobrazhenski. Proposava un creixement més harmònic entre agricultura i indústria. Bukharin estava interessat a mantenir l'aliança amb els camperols i argumentava contraproduent manipular els termes d'intercanvi per a fer-los desfavorables a l'agricultura. Per contra, argumentava que aquests havien de ser favorables a l'agricultura. Això afavoriria els camperols i, per aquesta via, augmentarien les compres de productes manufacturats. L'augment de la demanda agrària estimularia, assenyalava Bukharin, el creixement de la producció i dels beneficis en el sector industrial, els quals es podrien reinvertir en el mateix sector. En darrera instància, el que aquest polític i economista soviètic defensava era l'augment de la prosperitat dels camperols per a que actuessin de demandants de productes manufacturats. Evidentment, confiava, també, en les possibilitats que el sector agrari tenia per a augmentar la producció a un cost relativament baix i a partir de millores en la productivitat.

El debat va quedar tancat en el moment que **Stalin** (1878-1953) va consolidar-se en el poder i va posar en marxa el primer **pla quinquennal** (1928-1932). La mort de Lenin l'any 1924 havia iniciat una lluita per a la successió que finalment va guanyar Stalin, secretari general del Partit Comunista des de 1922. Inicialment aliat amb Bukharin i el sector moderat del partit, una vegada arribat al poder va modificar els seus plantejaments inicials, va abandonar la NEP i va endegar un procés d'industrialització accelerada basat en la col·lectivització del camp i en la planificació centralitzada. El procés no es va fer sense costos. La col·lectivització agrària va ser forçada. Els adversaris polítics i dirigents que discrepaven van ser eliminats. I el règim va esdevenir una dictadura en què l'objectiu fonamental era la industrialització a qualsevol preu, ara sota la justificació de consolidar els avenços revolucionaris i la independència del país. L'any 1931, Stalin ho deixava clar: "ens trobem cinquanta o cent anys enrere dels països avançats. Hem d'atrapar-los en deu. O ens en sortim, o ens esclafaran".

L'agricultura era essencial en aquesta estratègia d'industrialització accelerada. El sector industrial necessitava de mà d'obra per a les fàbriques i d'aliments per a nodrir els obrers i el conjunt de la població urbana. I també de capitals. La reorganització de la propietat agrària en forma d'explotacions col·lectives va ser el camí que va seguir Stalin per aconseguir-ho. La **col·lectivització del sector agrari** es va organitzar a partir dels *kolkhoz* (teòricament cooperatives) i *sovkhos* (explotacions de l'Estat amb treballadors assalariats). Atès que va ser forçada, va ser extraordinàriament ràpida. L'any 1931 més de la meitat de les explotacions i gairebé el 70% de la superfície agrària havien estat col·lectivitzades. En l'estratègia de creixement de Stalin, *kolkhoz* i *sovkhos* s'havien de convertir en les fonts bàsiques d'aliments i de mà d'obra. I també de capitals. En efecte, les granges col·lectives havien de pagar un impost en espècie i també havien de vendre al preu fixat per l'Estat. Així el sector públic podia acumular el capital

El debat sobre el model de creixement a l'URSS va quedar tancat en el moment que Stalin (1878-1953) es va consolidar en el poder i va posar en marxa el primer pla quinquennal (1928-1932).

que després invertiria en la indústria per la via dels impostos i també a partir de la venda del blat a uns preus superiors als que havia fixat en les compres realitzades als camperols.

Taula 24. El creixement del producte interior brut a l'URSS per sectors, 1928-1940 (1928 = 100)

Sectors	1928	1932	1937	1940
Agricultura	100	79	108	110
Indústria				
• Béns de consum	100	223	179	180
• Indústria pesant	100	184	349	400
• Maquinària	100	299	1140	826
• Béns militars	100	150	2500	7000
Serveis				
• Construcció	100	173	272	275
• Transport i comunicacions	100	208	358	412
• Comerç i restaurants	100	116	173	169
• Govern i serveis	100	135	188	247
Producte industrial	100	146	294	353
Producte interior brut	100	107	163	178

Font: Allen (2003, pàg. 103)

La **planificació centralitzada** va ser l'altre element que va caracteritzar la industrialització forçada de Stalin. L'Estat va esdevenir el propietari de tots els mitjans de producció i d'aquesta manera va començar a assignar els recursos de manera centralitzada i planificada. La planificació de l'economia es va concretar a partir dels plans quinquennals elaborats i supervisats pel **Gosplan**, l'oficina de planificació central. Abans de l'esclat de la Segona Guerra Mundial, s'havien elaborat **tres plans quinquennals** (1928-1932, 1933-1937 i 1938-1942), el darrer molt influenciat per les necessitats derivades del conflicte bèl·lic mundial. El que interessa destacar ara és que durant els anys en què aquests plans es van desenvolupar, i almenys en termes de creixement econòmic, l'èxit aconseguit és innegable. Entre 1929 i 1940, el PIB *per capita* va créixer a una taxa anual acumulativa del 4,2%. El sector industrial és el que va liderar aquest fort creixement i, dins d'aquest, la **indústria pesant**. L'estratègia d'augmentar la inversió en aquesta branca industrial i de traspasar recursos i treball ociosos del sector agrari a l'industrial es va revelar una estratègia encertada pel que fa al creixement econòmic. En canvi, la contribució de l'agricultura a aquest creixement va ser molt més modesta. De fet, entre 1928 i 1932 l'ingrés agrari va disminuir i l'any 1940 només era un 10% superior al de 1928.

Potser més important encara és assenyalar que aquest creixement tan intens va anar acompanyat de **millors en educació** i de **progressos en el nivell de vida** de la població. La inversió en educació va augmentar, sobretot a partir del segon pla quinquennal. I pel que fa al nivell de vida les evidències disponibles mostren una evolució positiva en molts àmbits. El consum de calories per persona va créixer entre 1932 i 1938. L'esperança de vida tant de la població

masculina com de la femenina es va allargar entre 3 i 5 anys durant la dècada de 1930. L'alçada dels homes –un indicador del nivell de vida biològic– era més elevada l'any 1940 que l'any 1910. I, finalment, els salaris reals urbans van tenir una tendència creixent entre 1927-1928 i 1937.

Aquests èxits no han de fer oblidar els **costos humans** provocats pel procés d'industrialització accelerada. I tampoc no han de fer pensar que es van distribuir de manera homogènia ni en el temps ni en l'espai. Els anys que van de 1928 a 1932 van estar caracteritzats per una reducció del consum *per capita*, una conseqüència de la caiguda de la producció agrària vinculada als efectes negatius de la col·lectivització. De fet, la informació disponible posa de manifest que els progressos sempre van ser molt moderats a les zones rurals i molt més intensos a les zones urbanes. Però la realitat és que en poc més de dues dècades i sota el lideratge de Stalin l'economia soviètica s'havia transformat i havia crescut a un ritme espectacular.

Stalin

Va ser necessari Stalin en el procés d'industrialització de l'URSS? Aquesta és la pregunta que l'any 1962 feia, amb clara intenció provocativa, l'historiador econòmic Alec Nove. La seva resposta era afirmativa. Segons Nove, una industrialització accelerada necessitava la col·lectivització com a mecanisme per a assegurar l'abastament dels nuclis manufacturadors i com a font d'obtenció de capitals.

A començaments d'aquest mil·lenni el també historiador econòmic Robert C. Allen arribava a una conclusió diferent. Observava que la contribució de la col·lectivització al creixement econòmic havia estat positiva però relativament modesta. I suggeria el següent: "Stalin [...] va accelerar el creixement durant el anys de 1930, però ell no era necessari per al creixement lleugerament més lent que s'hauria aconseguit si els plans quinquennals s'haguessin desenvolupat dins el marc de la NEP".

5. La Gran Depressió i la fi de la globalització

5.1. L'abast de la Gran Depressió: evidències quantitatives

Mentre l'URSS estava experimentant un fort creixement, el creixement de l'economia mundial de la dècada de 1920 quedava interromput l'any 1929. A partir d'aquell moment els agregats econòmics principals van experimentar un clar retrocés. La **Gran Depressió** havia començat. Les dades disponibles mostren amb claredat la seva magnitud. Entre 1929 i 1932 la producció industrial al món va disminuir en més d'una tercera part. El declivi va ser una mica menys acusat en el cas de les matèries primeres, si bé la producció es va reduir en un 25%. L'únic sector que no va patir un retrocés en el volum de la producció va ser l'agricultura, però en canvi els preus dels aliments van reduir-se a la meitat. Aquesta és certament una deflació inferior a l'experimentada per les matèries primeres, però en canvi és superior a la que van patir els productes manufacturats. La reducció de la producció va transcórrer paral·lela al col·lapse del comerç, que va caure un 25% en volum i més d'un 60% en valor (taula 25). La combinació d'una producció industrial en descens, una deflació intensa en el sector primari i un comerç mundial en davallada va situar l'atur a nivells molt elevats. A la dècada de 1930-1938, l'atur va augmentar a tots els països de l'economia atlàntica, en alguns casos fins a nivells propers al 25% de la força laboral.

Taula 25. Producció, preus i comerç mundial, 1929-1937 (1929 = 100)

Anys	Producció				Preus		Comerç	
	Industrial	Aliments	Matèries primeres	Béns industrials	Aliments	Matèries primeres	Volum	Valor
1929	100	100	100	100	100	100	100	100
1930	87	102	94	94	84	82	93	81
1931	75	100	85	78	66	59	85	58
1932	64	100	75	64	52	44	75	39
1933	72	102	81	56	46	40	75	35
1934	78	101	87	50	42	40	78	34
1935	86	101	95	48	40	39	82	35
1936	96	103	106	48	42	42	86	38
1937	104	106	119	51	46	47	96	46

Font: Feinstein, Temin i Toniolo (1997, pàg. 105 i 171)

Poques economies, tant si estaven més desenvolupades com si ho estaven menys, es van lliurar de la depressió. Però evidentment hi va haver diferències en la intensitat del fenomen. Atenent el moviment del producte interior brut (PIB), l'impacte de la crisi va ser relativament moderat a l'Àsia oriental i, com ja hem explicat, pràcticament inexistent a l'URSS. En canvi, va ser molt més acusat a l'Amèrica Llatina, Oceania, Amèrica del Nord i també en algunes de les economies principals del Vell Continent. De fet, el món occidental mai no havia patit una crisi tan intensa, d'un abast tan general i amb una durada tan àmplia com la que es va produir durant la dècada de 1930. Alemanya, el país de l'Europa industrialitzada més afectat per la crisi, va veure com el seu PIB retrocedia un 5,6% anual entre 1929 i 1932, mentre que el nivell d'activitat corresponent al primer dels anys esmentats no es va tornar a recuperar fins a 1935. Als Estats Units, la principal economia mundial, l'impacte encara va ser pitjor. En aquest cas, el PIB es va reduir a una taxa anual acumulativa del 8,1% entre 1929 i 1933 i no es tornaria a situar als nivells anteriors al de la crisi fins a una dècada més tard, l'any 1939. A excepció del Canadà i França, cap altra economia del món occidental va tardar tant a recuperar-se de la crisi (taula 25).

Taula 26. L'evolució del PIB després de 1929 a diverses regions i països del món

Regions/Països	Disminució del PIB entre 1929 i l'any mínim		Any de retorn al PIB de 1929
	Taxa (%)	Any mínim	
1. Regions			
Europa occidental	-3,3	1932	1935
Europa oriental	-3,6	1932	1937
Amèrica del Nord	-8,1	1933	1939
Oceania	-7,8	1931	1935
Amèrica Llatina	-5,4	1932	1935
Àsia oriental	-0,5	1931	1932
2. Països			
Xile	-17,6	1932	1937
Cuba	-14,0	1932	1936
Canadà	-8,4	1933	1939
Austràlia	-8,1	1931	1934
Estats Units	-8,1	1933	1939
Perú	-7,8	1932	1935
Veneçuela	-7,6	1931	1936
Japó	-7,3	1930	1931

Els països inclosos en cada regió són: Europa occidental (30); Europa oriental (6) i no considera l'URSS; Amèrica del Nord (2); Oceania (2); Amèrica Llatina (14); Àsia oriental (9).

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggdc.net/maddison/>.

Regions/Països	Disminució del PIB entre 1929 i l'any mínim		Any de retorn al PIB de 1929
	Taxa (%)	Any mínim	
Uruguai	-6,5	1933	1936
Nicaragua	-6,4	1936	1937
Mèxic	-6,3	1932	1935
El Salvador	-6,2	1932	1935
Àustria	-6,2	1933	1939
Alemanya	-5,6	1932	1935
Guatemala	-5,2	1932	1935
França	-5,1	1932	1939
Nova Zelanda	-5,1	1932	1935
Corea del Sud	-4,9	1930	1933
Argentina	-4,8	1932	1935
Iugoslàvia	-4,8	1932	1936

Els països inclosos en cada regió són: Europa occidental (30); Europa oriental (6) i no considera l'URSS; Amèrica del Nord (2); Oceania (2); Amèrica Llatina (14); Àsia oriental (9).
Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggdc.net/maddison/>.

5.2. Les causes de la Gran Depressió

De quina manera i per què és va produir una reducció tan intensa de l'activitat econòmica després de 1929? Les respostes a aquesta pregunta han estat diverses, començant pel mateix origen de la Gran Depressió. Alguns autors han insistit en el caràcter global que té aquest fenomen. Sense negar aquests plantejaments, l'explicació que segueix situa els **Estats Units com l'origen de crisi**. I assenyalava també que mitjançant els fluxos comercials i financers i el mateix sistema de patró or la crisi es va anar transmetent a la resta de països i regions del món, en un context internacional molt condicionat encara per les pertorbacions causades per la Primera Guerra Mundial i caracteritzat per l'existència d'importants elements d'instabilitat.

Les causes de la Gran Depressió als Estats Units també han general molta polèmica. John Maynard Keynes, i després Peter Temin i altres economistes keynesians, han assenyalat l'evolució de l'economia real i, més concretament, la **caiguda de la demanda agregada** com a causa última de la crisi nord-americana posterior a 1929. Els autors monetaristes, encapçalats per Milton Friedman i Anna Schwartz, han argumentat que eren la **disminució de l'oferta monetària** i una **política errònia de la Reserva Federal (FED)** els causants principals de la Gran Depressió als Estats Units. I, finalment, un darrer grup

d'acadèmics, i especialment l'economista Ben Bernanke, han situat els **problemes financers** i no tant els monetaris en el centre de l'explicació de la crisi de la dècada de 1930.

Els punts de discrepància comencen en la mateixa valoració d'un fenomen que tradicionalment s'ha considerat el detonant de la Gran Depressió: l'**ascens i crac posterior de la borsa de Nova York l'octubre de 1929**. El fet són ben coneguts i, en part, els hem desenvolupat en apartats anteriors. Durant la segona meitat de la dècada de 1920, els beneficis empresarials van experimentar un fort creixement, en un context caracteritzat per un augment intens de la productivitat, progressos relativament moderats dels salaris i creixent desigualtat social. L'alça dels beneficis empresarials va esperonar la demanda d'accions. L'actuació seguida per molts agents de borsa i algunes entitats financeres també va contribuir a l'augment en l'adquisició de títols borsaris. Els primers acceptaven ordres de compra amb pagament diferit dels valors. El segon oferien crèdits per a la inversió borsària acceptant com a garantia les mateixes accions. La política monetària de la Reserva Federal, que el 1927 va disminuir els tipus d'interès, i la disponibilitat de fons prestables encara van contribuir més al procés que estem descrivint. La borsa estava atraient un nombre creixent d'inversors, que, a mesura que s'acostava el final de la dècada, esperaven aconseguir beneficis ràpids i abundants. L'espiral especulativa s'havia posat en marxa. En un intent per apaivagar-la, la **Reserva Federal (FED)** va augmentar el tipus d'interès l'any 1928 i l'agost de 1929. Els efectes sobre les cotitzacions van ser pràcticament inexistents. L'índex borsari va continuar pujant. Però ja era evident que la cotització de les accions havia deixat de respondre a la marxa real de l'economia i també dels beneficis empresarials.

Potser no hauria de ser tan estrany. Com ja hem explicat, el creixement del consum privat es va començar a alentir a finals dels anys vint, una conseqüència de l'augment moderat dels salaris industrials i de les dificultats creixents del sector agrari. La possibilitat de disposar de crèdits al consum va apaivagar, però no va mitigar, l'esgotament progressiu de la capacitat de compra de les famílies. Les empreses van començar a tenir alguns problemes. A finals del primer trimestre de 1929 els contractes per a la construcció estaven disminuint. I el mateix passava amb la producció d'automòbils, la qual va passar de 622 mil a 416 mil unitats entre març i setembre d'aquell mateix any, un fet que també s'ha de relacionar amb l'encariment del crèdit. A partir de juny de 1929 l'índex de la producció industrial va començar a disminuir. Sens dubte, els preus dels valors borsaris nord-americans havien assolit nivells que no semblaven estar justificats per la trajectòria present i esperada de l'activitat econòmica i, per tant, dels beneficis empresarials. Una altra circumstància va contribuir potser a empitjorar encara més les expectatives sobre l'evolució d'aquests darrers: unes decisions judicials cada vegada més favorables als sindicats i a la seva capacitat de negociació. Males notícies per als homes de negoci.

L'ascens i crac posterior de la borsa de Nova York l'octubre de 1929 és un fenomen que tradicionalment s'ha considerat com a detonant de la Gran Depressió.

El crac borsari es va iniciar en el moment en què els agents van prendre consciència de la **valoració excessiva que havien assolit els títols borsaris**. La confiança en la rendibilitat d'aquests actius va començar a baixar. I les vendes d'accions no es van fer esperar. A partir del 3 d'octubre, l'índex borsari va iniciar una tendència decreixent. Finalment, el pànic es va apoderar dels inversors. El dijous 24 d'octubre, l'anomenat *dijous negre*, es van posar a la venda 13 milions de títols. El dimarts 29 d'octubre, conegut com a *dimarts negre*, encara va ser pitjor: aquell dia es van vendre 16,4 milions d'accions. El valor dels títols es va acabar ensorrant. La bombolla especulativa havia esclatat. Si el 3 de setembre l'índex industrial **Dow Jones** havia assolit els 381 punts, el 13 de novembre només en tenia 198. Una reducció del 50% en poc més de dos mesos!

El crac borsari havia tingut un gran impacte. Però assenyalar-lo com la causa última de la Gran Depressió no sembla massa encertat. Peter Temin argumenta que va ser una reducció autònoma de la despesa en inversió i consum durant el període 1929-1931 la que hauria provocat una depressió econòmica. En aquest context, la davallada de les accions certament haurien reduït la riquesa disponible en mans dels consumidors i, per tant, el consum privat. Però per ella mateixa no hauria estat de cap manera suficient per a provocar una reducció tan intensa de l'activitat econòmica com la que es va produir després de 1929.

El crac borsari no va causar la Gran Depressió. I, de fet, es pot considerar més aviat com un **síntoma dels problemes** que havia acumulat l'economia nord-americana i que hem descrit en apartats anteriors. Els problemes del sector agrari, que a més el 1929 havia patit una mala collita, o l'atonía del consum i la saturació d'alguns mercats també haurien actuat com a factors depressius. Però la caiguda de la borsa va afegir més dificultats a les que ja hi havia abans que la bombolla especulativa esclatés. En alguns casos, la davallada del valor de les accions va reduir la liquiditat de les famílies, provant un ajornament en la compra de béns de consum durador i en l'adquisició d'habitatges. I en altres va augmentar la incertesa sobre l'evolució dels ingressos futurs, un fet que hauria portat els consumidors a posposar les compres de béns de consum durador i les empreses a ajornar noves inversions.

La caiguda de la borsa va tenir una altra conseqüència: **va augmentar la pressió sobre el sistema bancari nord-americà**. En efecte, l'impacte del crac va començar a afectar els bancs que havien estat atorgant crèdits a agents borsaris i que havien acceptat com a garantia d'aquells crèdits les mateixes accions. Amb uns crèdits que no es tornaven, els bancs es van haver de quedar uns actius depreciats, d'un valor insuficient per a cobrir el valor dels crèdits concedits. Aterroritzats per aquesta circumstància, els seus clients van començar a demanar els dipòsits. No totes les entitats van poder fer-hi front i algunes van fer fallida.

Taula 27. Les suspensions bancàries als Estats Units d'Amèrica, 1929-1938

	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Número	659	1350	2293	1453	4000	57	34	44	59	54
Valors*	231	837	1690	706	3597	37	10	11	20	11

*: valor dels dipòsits afectats en milions de dòlars corrents
 Font: Fearon (1987, pàg. 110)

Aquest fet no feia sinó afegir més problemes a un sector bancari caracteritzat per l'existència de bancs de petites dimensions i poc diversificats, afectat a més per les dificultats que estaven travessant els bancs rurals. En efecte, els bancs rurals havien estat atorgant crèdits als agricultors. I n'havien patit les conseqüències. La reducció dels preus i de la renda agrària estava provocant que molts camperols no poguessin retornar els crèdits rebuts. Per aquestes circumstàncies o per altres factors –la historiografia no és concloent sobre això– el fet és que a partir de 1930 els Estats Units van començar a patir un seguit de **pànics bancaris**. És a dir, els dipositants van perdre la confiança en la solvència de les entitats financeres i van començar a demanar el cobrament en efectiu dels seus dipòsits bancaris. Aquest procés de liquidació precipitada – els bancs només tenen una fracció dels dipòsits com a reserves en efectiu– pot provocar la fallida no solament de les entitats amb dificultats, sinó també de les que són solvents. És el que va passar. El primer pànic bancari es va produir entre octubre de 1930 i febrer de 1931 i va estar seguit per tres pànics més a l'estiu i la tardor de 1931 i entre octubre de 1932 i març de 1933. Entre l'inici i el final d'aquestes crisis més de 9.000 bancs van haver de tancar (taula 26).

Taula 28. Indicadors de l'economia dels Estats Units d'Amèrica, 1929-1933 (1929 = 100)

	1929	1930	1931	1932	1933
Oferta monetària	100	97	91	79	75
Nivell de preus*	100	98	89	79	75
Tipus d'interès nominal (%)	5,9	3,6	2,6	2,7	1,7
Producte interior brut (PIB)	100	91	84	73	71
PIB per capita	100	90	82	71	69
Producció industrial	100	89	81	70	68
Consum**	100	93	90	82	81
Inversió**	100	68	42	12	13
Volum d'exportacions	100	82	67	51	52
Taxa d'atur (%)	2,9	8,9	15,6	22,9	20,9

*: deflactor del PNB; **: les dades originals estan expressades en dòlars de 1958.

Fonts: Maddison (1991, pàg. 202 i 211), A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>, Mankiw (1999, pàg. 354).

Les fallides bancàries, juntament amb la política monetària de la Fed, han esdevingut un aspecte central en l'explicació monetarista de la Gran Depressió. Segons Milton Friedman i Anna Schwartz, aquestes fallides van provocar una **forta reducció de l'oferta monetària**, i, en conseqüència, una forta caiguda dels preus, la qual va acabar tenint un impacte molt negatiu en la inversió i el consum (taula 27). Però tant o més important que els pànics bancaris va ser el paper de la Reserva Federal en tot aquest procés. Segons els autors esmentats, la Fed hauria hagut de compensar la caiguda de l'oferta monetària, fent entre 1929 i 1930 operacions massives de mercat obert, és a dir, comprant gran quantitat de títols i bons a canvi de dòlars. No ho va fer. Per contra, la Fed va desenvolupar una política monetària restrictiva i el novembre de 1931 va augmentar el tipus d'interès entre 1 i 2 punts (de l'1,5% al 3,5%). Les raons d'aquest comportament són diverses. Interessades a mantenir l'adhesió al patró or, les autoritats monetàries estaven donant prioritat a la protecció de les reserves d'or en un moment (setembre de 1931) en què la Gran Bretanya havia abandonat el patró or. Però també es guiaven per un convenciment més profund: algunes entitats havien actuat de manera errònia i per tant havien de pagar-ne les conseqüències.

La Reserva Federal als anys del crack de 1929. Per als monetaristes, la falta de resposta de la Reserva Federal va tenir molta responsabilitat en l'agreujament de la crisi.

La manca de resposta de la Reserva Federal va tenir molta responsabilitat en l'agreujament de la crisi. Tanmateix no tothom considera vàlida la interpretació monetarista. Els historiadors econòmics keynesians continuen pensant que l'origen dels problemes cal trobar-los en l'**economia real**. Peter Temin, per exemple, ha considerat que la primera crisi bancària no va provocar una reducció excessiva de l'oferta monetària o almenys aquesta no va ser prou significativa com per a justificar la caiguda de l'activitat econòmica. Si hagués estat així, caldria haver esperat, argumenta Temin, un augment del tipus d'interès. I això no va passar. Segons aquest historiador econòmic, la direcció de la causalitat era una altra: la **caiguda de la demanda agregada** condicionava l'oferta monetària i no a l'inrevés. La contracció monetària es va produir. Però Temin argumenta que només a partir de 1931, quan l'economia real ja estava patint una forta depressió.

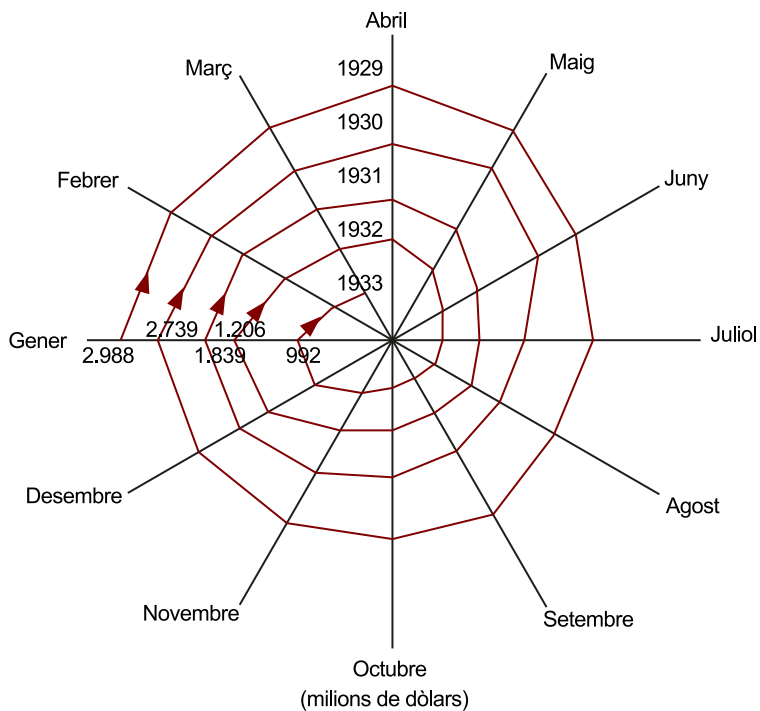
Ben Bernanke també ha fet objeccions a la interpretació monetarista, i no tant per errònia sinó per insuficient. La interpretació del president actual de la Reserva Federal parteix de la base de l'existència d'informació incompleta i asimètrica en el mercat d'actius financers. Aquesta circumstància fa necessària l'existència de **serveis d'intermediació**, és a dir, d'entitats i persones que disposin d'informació sobre la situació de les famílies i empreses que sol·liciten crèdit. Les fallides bancàries del període 1930-1933 haurien provocat que aquesta informació es destruís. O dit d'una altra manera, els costos d'intermediació s'haurien incrementat i els potencials prestataris haurien hagut d'enfrontar-se a un crèdit més car i sobretot més difícil d'obtenir. Per aquesta via –la contracció del crèdit i el seu impacte sobre la demanda agregada– haurien convertit una crisi greu, però de cap manera única, en una depressió prolongada.

Per una concatenació de caiguda del consum i fallides bancàries, el fet és que l'oferta monetària es va reduir, circumstància que va contribuir a alimentar un **cercle pervers de depressió, deflació i més depressió**. Anem a pams. Per començar, les fallides bancàries destruïen dipòsits i riquesa. Els bancs que havien sobreviscut restringien el crèdit i, per tant, dificultaven la bona marxa de l'activitat econòmica. La deflació provocada per la reducció de l'oferta monetària actuava en la mateixa direcció. En un context de deflació, la càrrega real del deute s'incrementava i les perspectives de preus i salaris més baixos augmentaven les preferències per la liquiditat i postposaven les decisions sobre la despesa en consum i en inversió. La caiguda de la producció i l'augment de l'atur eren la conseqüència final d'aquest procés.

5.3. Un món en depressió: la transmissió de la crisi

La crisi que patien els Estats Units aviat es va traslladar a la resta del món. No és estrany. L'economia internacional encara estava molt afectada per les pertorbacions derivades de la Primera Guerra Mundial. I també presentava diversos elements d'inestabilitat. Els Estats Units ocupaven una posició central en l'economia mundial, en la mesura que havien esdevingut un mercat important per a molts països i el creditor mundial principal. Per tant, la **depressió** es va encomanar de la primera potència econòmica al conjunt de l'economia internacional a través dels **intercanvis comercials** i els **fluxos de capitals**. Uns i altres van experimentar una forta contracció, mentre que l'adherència al mateix patró or accentuava la deflació i la crisi. La causalitat també va funcionar a la inversa. El ràpid deteriorament de les condicions econòmiques fora dels Estats Units contribuïa encara més a empitjorar la situació de l'economia nord-americana.

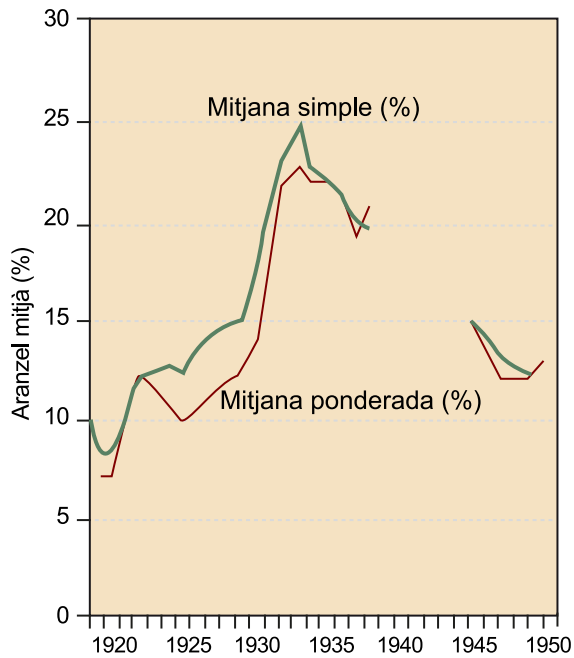
Figura 13. L'espiral contractora del comerç mundial, gener de 1929 - març de 1933

Font: Kindlergerger (1985, pàg. 208) a partir de Departament d'Història i Institucions Econòmiques (2006, pàg. 107)

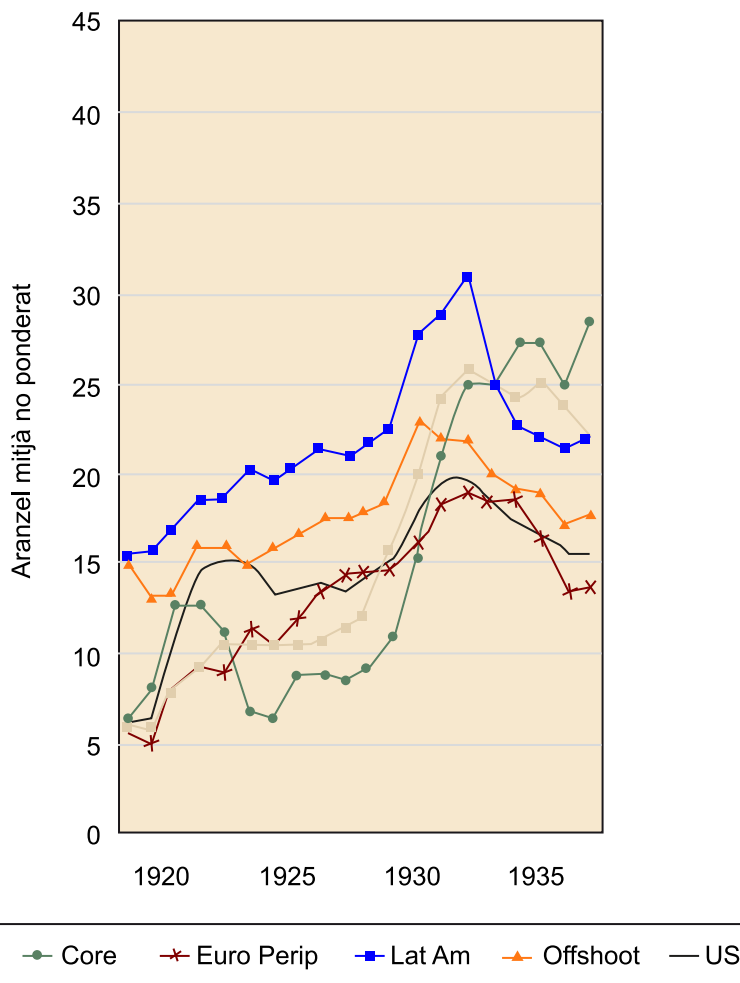
La **contracció dels intercanvis comercials** es pot seguir perfectament a partir de la figura 13. I es pot explicar de diverses maneres. La crisi de l'economia nord-americana va provocar una reducció de les importacions procedents de la resta del món. Com a conseqüència, les exportacions de molts països van disminuir i això va generar una disminució de la demanda d'importacions procedents dels Estats Units i de la resta d'economies. El comerç havia entrat en una espiral contractora. Si el mes de gener de 1929 el valor de les exportacions mundials pujava a gairebé a 3.000 milions de dòlars, quatre anys després no arribava als 1.000 milions. El col·lapse del comerç contribuïa a deprimir encara més l'activitat econòmica i aquesta circumstància incidia negativament en els intercanvis comercials.

Figura 14. Els aranzels al món després de la Primera Guerra Mundial (equivalents)

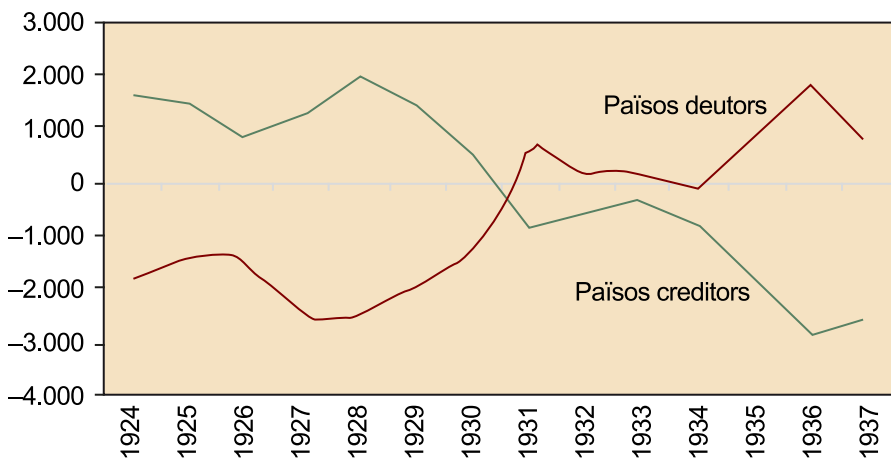
Però això és només una part de la història. El **comerç també va disminuir** perquè es va fer més costós. Els aranzels van augmentar, mentre que alguns països van imposar restriccions quantitatives a les importacions. El proteccionisme, que havia caracteritzat els anys vint, es va reforçar molt més durant la dècada de 1930. Les dades de les figures 15 i 16 ho posen de manifest. Els Estats Units també van contribuir a aquesta alça aranzelària. En efecte, el juny de 1930 els Estats Units van aprovar l'**aranzel Smoot-Hawley**, a partir del qual augmentaven els drets aranzelaris d'una gran quantitat de productes. Les represàlies no es van fer esperar. I l'any 1931 més de 60 països ja havien augmentat els aranzels en resposta als canvis esdevinguts a l'altre costat de l'Atlàntic. Tanmateix, també és cert que la reacció va variar molt entre països i que diversos factors, van contribuir a l'augment generalitzat dels aranzels, entre els quals cal assenyalar sobretot el mateix intent per a sortir de la situació de crisi, desconnectant-se dels mecanismes internacionals que la transmetien.

Figura 15. Els aranzels a diverses regions del món després de la Primera Guerra Mundial (equivalents)

L'altra via per la qual es va transmetre la crisi va ser la corresponent als **fluxos de capital**. El crac borsari de Nova York va aturar les sortides de capital nord-americà. El procés de desacceleració de les exportacions de capital ja havia començat l'any 1928. I va coincidir amb l'augment del tipus d'interès per part de la Fed i l'atracció de capitals que estava provocant l'expansió de la borsa de Nova York. Però l'impacte de l'esclat de la bombolla borsària va resultar decisiu en l'aturada de la inversió exterior nord-americana. Les coses encara anirien pitjor. A partir de 1930, i per por que els deutors no poguessin retornar el capital, es va produir un **procés de desinversió a l'exterior**. D'aquesta manera, els inversors nord-americans no solament havien deixat d'exportar capital a Europa sinó que s'havien convertit en importadors nets. La figura 16 informa del procés que s'estava produint a escala mundial en els països creditors, entre els quals els Estats Units ocupaven la posició de lideratge, i els deutors, amb Alemanya al capdavant.

Figura 16. Les balances de capital dels països creditors i deutors, 1924-1937 (milions de dòlars)

Notes: (+) exportació neta de capital; (-) importació neta de capital

Les conseqüències que sobre aquests darrers van tenir **la interrupció i reparació posterior de capitals per part dels Estats Units** són fàcils d'endevinar. En primer lloc, va provocar forts desequilibris en les balances de pagaments dels països deutors i això va passar en un context caracteritzat per una reducció del comerç i dels preus dels productes exportats, especialment intensa en el cas dels aliments i les matèries primeres. El cas de l'Amèrica Llatina –que analitzarem més endavant– exemplifica el que estem assenyalant.

La crisi que patien els Estats Units aviat es va traslladar a la resta del món, i la Gran Depressió es va estendre a escala internacional.

En segon lloc, l'aturada i retirada posterior de capitals va provocar una **fora inestabilitat en el sector bancari**, sobretot si estava molt endeutat amb l'exterior. Aquest va ser el cas d'Àustria i, especialment, d'Alemanya. Per acabar-ho de complicar, tots dos països tenien una proporció molt elevada del deute que era exigible a curt termini i a més el sector financer havia estat oferint crèdits a llarg termini a un sector industrial que ara es trobava en crisi. Els deutors no podien retornar els crèdits. Els creditors estrangers n'exigien el pagament. La confiança disminuïa. Els inversors forans retiraven els dipòsits. Els dipositants del país també. La crisi bancària s'havia fet present a Europa. El punt de partida d'aquesta crisi cal situar-lo precisament a Àustria. El 1931 el **Creditanstalt**, el principal banc austríac, va fer fallida. La crisi es va traslladar després a Alemanya. Com a conseqüència, el juliol de 1931 les autoritats alemanyes van suspendre el pagament dels seus deutes, incloses les reparacions. I des d'aquest país el contagi es va anar estenent a altres països europeus, especialment de l'Europa oriental, durant la primavera i l'estiu de 1931. Evidentment, les crisis bancàries afectaven l'economia real, en la mesura que provocaven una reducció de l'oferta monetària i feien més difícil l'accés al crèdit. I també tenien un impacte en l'àmbit monetari.

Taula 29. La sortida del patró or en el període d'entreguerres

País	Any	País	Any
Argentina	1929	Grècia	1932
Paraguai	1929	Iugoslàvia	1932

Font: Marichal (2010, pàg. 393-394)

País	Any	País	Any
Austràlia	1930	Japó	1932
N. Zelanda	1930	Mèxic	1932
Àustria	1931	Nicaragua	1932
Bolívia	1931	Noruega	1932
Brasil	1931	Perú	1932
Bulgària	1931	Suècia	1932
Dinamarca	1931	Costa Rica	1933
Finlàndia	1931	Filipines	1933
Hongria	1931	Haití	1933
Índia	1931	Hondures	1933
Iraq	1931	Romania	1933
Irlanda	1931	Sud-àfrica	1933
Portugal	1931	Uruguai	1933
Regne Unit	1931	Xile	1933
Txecoslovàquia	1931	Estats Units	1934
Veneçuela	1931	Guatemala	1934
Alemanya	1932	Itàlia	1934
Canadà	1932	Bèlgica	1935
Colòmbia	1932	França	1936
Egipte	1932	Holanda	1936
El Salvador	1932	Polònia	1936
Equador	1932	Suïssa	1936

Font: Marichal (2010, pàg. 393-394)

En un context d'inestabilitat i de dificultats creixents, molts bancs comercials europeus van començar a retirar els dipòsits en lliures que tenien a Londres: necessitaven liquiditat. Però actuant d'aquesta manera estaven afeblint la confiança en la lliura. Com hem assenyalat en un apartat anterior, les reserves d'or del Regne Unit eren insuficients en proporció als seus compromisos. I les demandes de conversió ho feien cada vegada més evident. El setembre de 1931 els britànics van abandonar el patró or i van devaluar la moneda. No havia estat el primer a fer-ho (taula 28). Però la sortida del Regne Unit d'aquest sistema monetari tenia un impacte molt més gran. Aquell mateix any i el següent van abandonar el sistema de patró or un nombre de països elevat i alguns van

vincular la seva moneda a la lliura (**àrea de la lliura esterlina**), mentre que altres es van mantenir dins de l'or (**bloc or**). Però el patró or com a sistema monetari internacional tenia els dies comptats.

El **col·lapse dels intercanvis comercials** i l'**aturada dels fluxos financers** van tenir un paper molt important en la difusió de la crisi a escala internacional. Però un element clau per a entendre la transmissió de la Gran Depressió va ser precisament el mateix patró or. L'adherència a un sistema de tipus de canvi fix obligava a desenvolupar –en cas de desequilibri extern– un seguit de polítiques monetàries i fiscals deflacionistes. Unes mesures que no feien sinó estendre i accentuar la deflació i la crisi econòmica a escala mundial. La defensa del tipus de canvi i de les reserves d'or més que l'estímul de l'economia o la promoció acabaven essent les principals prioritats de les autoritats.

En definitiva, a principis de la dècada de 1930 l'**economia internacional s'havia desintegrat**. I els mecanismes que al seu moment havien afavorit la lliure circulació de persones, béns i capitals pràcticament havien desaparegut. La **Gran Depressió** va significar un cop final a aquella Primera Globalització que s'havia iniciat al segle XIX. I també va posar de manifest les dificultats que hi havia per a trobar solucions coordinades a la crisi. Els intents de cercar la coordinació de polítiques, com la **Conferència Econòmica Mundial** de 1933, van fracassar.

Com els historiadors econòmics Charles H. Feinstein, Peter Temin i Gianni Toniolo van assenyalar fa més d'una dècada:

"[...] cada país tenia la seva pròpia agenda, les pròpies prioritats econòmiques i polítiques i les seves solucions preferides."

6. Les sortides de la crisi

En efecte, les respostes a la crisi van variar molt d'un país a un altre. I segons les mesures que les autoritats articuessin la recuperació es podia produir amb més rapidesa i intensitat. La política econòmica esdevenia, una vegada més, un factor clau en la dinàmica del creixement econòmic del període d'entreguerres. Durant els primers moments de la crisi, els governs es van caracteritzar per l'**aplicació d'una política deflacionista**, la qual posava l'estabilitat monetària per sobre de la recuperació de la producció o l'ocupació. Però progressivament es va anar produint un canvi significatiu en el tipus de polítiques econòmiques. Més tard o més d'hora les polítiques deflacionistes es van acabar abandonant. Al mateix temps, **els governs van desenvolupar un paper molt més actiu en l'economia** del que havien tingut durant els anys vint. El convenciment que per si soles les forces del mercat no podien revertir la situació de l'economia estava arrelant cada vegada amb més intensitat. I potser més important encara. Aquells països que van continuar desenvolupant una política més clàssica i ortodoxa en l'àmbit monetari i fiscal va tenir més dificultats per a iniciar un procés de recuperació. I a la inversa.

6.1. Els Estats Units i el *New Deal*

El cas dels Estats Units mostra amb claredat l'impacte d'una nova política econòmica en el procés de recuperació econòmica. Els fets són força coneguts. L'any 1933 **Franklin D. Roosevelt** (1882-1945), candidat del partit demòcrata, va guanyar les eleccions presidencials al republicà Herbert Hoover (1874-1964). El *New Deal* entrava en acció. Les bases d'aquesta nova política econòmica eren diverses. El *New Deal* es proposava una intervenció més gran de l'Estat en l'economia, amb l'objectiu de reactivar-la. Però aquesta intervenció va estar lluny de ser homogènia. En la política econòmica de la presidència de Roosevelt s'acostumen a distingir dues fases diferents, anomenades **primer *New Deal*** (1933-1935) i **segon *New Deal*** (1935-1939).

L'objectiu principal del primer *New Deal* va ser **recuperar del naufragi els tres sectors més afectats** per la crisi: les finances, l'agricultura i la indústria. Així, l'Administració demòcrata va crear un seguit de lleis, programes i agències per portar-lo a terme. En el sector bancari va decretar el tancament dels bancs per frenar el pànic i les fallides bancàries (*Emergency Banking Relief Act*) i, finalment, només va autoritzar l'obertura dels que eren solvents. A més, es va crear una comissió de supervisió i regulació de l'activitat borsària (Securities and Exchange Commission) i també es va desenvolupar una legislació que regulava el sector bancari i establia un fons de garantia de dipòsits bancaris (*Glass-Steagall Banking Act*). En el sector agrari, una de les principals mesures va ser l'*Agricultural Adjustment Act*, una llei a partir de la qual s'introduïen un seguit de mesures que intentaven solucionar els problemes de sobreproducció

El president Franklin D. Roosevelt va ser l'impulsor del *New Deal* als Estats Units.

i així evitar la caiguda de les rendes agràries. En l'àmbit industrial es va aprovar la *National Industrial Recovery Act*, que pretenia estimular tant la inversió privada com augmentar la capacitat de compra dels salaris a partir d'acords entre empresaris i treballadors. La necessitat de combatre un atur que havia assolit unes proporcions molt elevades va portar l'Administració Roosevelt a la creació d'agències i al desenvolupament de programes dedicats a la construcció d'infraestructures o la repoblació forestal (*Public Works Administration* o *Civilian Conservation Corps*). Òbviament, això darrer implicava l'articulació d'una política fiscal més expansiva, consistent a augmentar la despesa pública i assumir dèficits pressupostaris més elevats. I això només era possible si prèviament, s'havia abandonat el sistema de patró or, un fet que es va produir l'abril de 1933 i que va anar acompanyat de la devaluació del dòlar.

El primer *New Deal* tenia per objectiu aconseguir la **recuperació econòmica**. Sense abandonar-lo, el segon posava l'accent en la necessitat de crear mecanismes que afavorissin la **redistribució de la renda**. Per això les mesures més importants d'aquest període van ser l'aprovació de la *National Labor Relations Act* o *Wagner Act* (1935) i de la *Social Security Act* (1935). La primera d'aquests lleis va representar el reconeixement dels sindicats, el dret a la negociació col·lectiva i a la representació sindical a les fàbriques i, en certa mesura, va comportar la institucionalització dels avenços que anteriorment s'havien fet amb la *National Industrial Recovery Act*. La segona de les lleis esmentades conduïa a la creació d'un sistema nacional de pensions i a una assegurança obligatòria d'atur.

Taula 30. Les magnituds principals de l'economia als Estats Units d'Amèrica, 1933-1940 (1929 = 100)

	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940
Producte interior brut (PIB)	72	77	83	95	99	95	102	110
PIB per capita	69	74	79	90	93	89	95	102
Producció industrial	68	73	78	89	93	88	94	n. d.
Consum*	81	85	90	99	103	100	106	112
Inversió*	13	23	45	59	74	42	61	82
Volum d'exportacions	52	56	59	62	79	79	83	97
Taxa d'atur (%)	25,2	22,0	20,3	17,0	14,3	19,1	17,2	14,6
Oferta monetària	75	82	97	111	116	115	129	149
Tipus d'interès nominal (%)	1,7	1,0	0,8	0,8	0,9	0,8	0,6	0,6
Índex de preus al consum	75	78	80	81	84	82	81	82

*: les dades originals estan expressades en dòlars de 1958.

Fonts: Maddison (1991, pàg. 202 i 211), A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>, Mankiw (1999, pàg. 354).

Quin va ser l'impacte de la nova política econòmica de l'Administració Roosevelt en la recuperació de l'economia nord-americana? Les dades disponibles mostren que abans d'esclatar la Segona Guerra Mundial (1939-1945) algunes

de les magnituds econòmiques principals encara no havien retornat als nivells de 1929 (taula 29). Per exemple, l'any 1938 el PIB *per capita* era un 89% del que havia estat l'any 1929 i la taxa d'atur se situava en el 12,5%: més de 9 punts percentuals per sobre de la de 1929. Precisament, va ser l'**esclat de la Segona Guerra Mundial** el que va permetre a l'economia nord-americana tornar als nivells d'ocupació i d'activitat que havia tingut abans de la Gran Depressió. Però una vegada dit això, també és evident que la recuperació de l'economia nord-americana va coincidir amb l'arribada de Roosevelt a la presidència i amb l'articulació d'una nova política econòmica. Des de 1933, les magnituds principals de l'economia van canviar de tendència i van començar a experimentar progressos molt notables. Entre 1933 i 1938, el PIB *per capita* va créixer a una taxa anual acumulativa del 4,3% i la producció industrial ho fa fer en un 5,2%. Un creixement sens dubte insuficient per a assolir la plena ocupació, però molt ràpid en el context de la dècada de 1930.

Els factors concrets que expliquen la intensitat d'aquest creixement són més difícils d'esbrinar. La política fiscal es pot descartar ràpidament. La despesa pública va augmentar, però de manera molt moderada. En canvi, els aspectes monetaris i el mateix *New Deal* van tenir un impacte més gran. Per començar, la **sortida del patró or** i la devaluació del dòlar van representar el punt de partida en l'inici de la recuperació. L'arribada d'or procedent d'Europa l'any 1933, una conseqüència de la situació política inestable que es vivia al Vell Continent, va acabar portant cap a una expansió de l'oferta monetària. Finalment, les mesures desenvolupades durant el *New Deal*, encara que algunes vegades contradictòries, van representar un **canvi d'expectatives** sobre l'evolució de l'economia nord-americana. Els factors que acabem d'assenyalar es reforçaven mútuament. La devaluació del dòlar, l'expansió monetària i el *New Deal* provocaven un canvi en l'evolució dels preus i en les expectatives dels agents. Paral·lelament, els tipus d'interès disminuïen en termes reals –una conseqüència de l'expansió monetària i l'alça dels preus– i això estimulava la inversió i el consum.

6.2. La recuperació a Europa: el Regne Unit i França

L'anàlisi i la comparació de la política econòmica seguida pel Regne Unit i França és especialment interessant. I potser més que en cap altra comparació entre països es veu tan clar l'impacte d'una decisió de política monetària. **Abandonar el sistema de patró or** representava l'inici d'un procés de recuperació econòmica. Mantenir-s'hi no feia sinó agreujar la crisi econòmica i retardar-ne la sortida. Les dades de la taula 30 comparen les diferències interanuals dels preus i la producció industrial en els països que van abandonar el patró or l'any 1931 i en els que no ho van fer fins l'any 1936. I són molt clares sobre això. Alliberats d'haver de fer una política deflacionista, els primers van aconseguir un creixement de la producció industrial, i de la producció total, supe-

rior a la dels que van tardar més a abandonar el patró or. El Regne Unit, i tota l'àrea de la lliura esterlina, formava part del primer grup. França, juntament amb els països del bloc or, se situava en el segon.

Taula 31. Preus, producció industrial i patró or, 1930-1936 (diferència interanual)

	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Països que abandonen el patró or l'any 1931							
Preus	-13	-12	-1	0	2	3	4
Producció industrial	-5	-12	-7	8	13	10	8
Països que abandonen el patró or l'any 1936							
Preus	-12	-13	-15	-7	-4	-6	8
Producció industrial	-4	-11	-17	10	2	0	6

Font: Bernanke i James (1990), taules 2 i 4

El factor més rellevant en la recuperació de l'economia britànica va ser la sortida del patró or i la devaluació de la lliura el setembre de 1931. Entre setembre de 1930 i desembre de 1931, la divisa britànica es va depreciar un 30% en relació amb el dòlar i un 13% en relació amb altres monedes. Aquesta devaluació va tenir diverses conseqüències. Per començar, va fer més competitius els productes britànics a l'exterior, mentre que encaria els productes procedents d'altres països. Entre novembre i desembre de 1931, per exemple, les importacions de productes manufacturats es van reduir un 50%, si bé és cert que en aquesta reducció també hi va contribuir el fet que es van augmentar els aranzels. Les exportacions van tendir una tendència creixent a partir de 1931, si bé sembla que bona part d'aquesta recuperació cal atribuir-la a l'enfortiment dels vincles entre la Gran Bretanya i els països de la **Commonwealth**.

Però probablement la conseqüència més important de la sortida del patró no s'ha de vincular tant amb la trajectòria del comerç exterior, més aviat modesta, sinó sobretot amb l'**evolució del preu del diner**. Sense la necessitat d'haver de seguir polítiques deflacionistes, les autoritats monetàries britàniques van decidir reduir el tipus d'interès. Entre 1931 i 1932, va passar del 6% al 2% en termes nominals, mentre que en termes reals el tipus d'interès va ser negatiu a partir de 1934-1935. En aquest context, la inversió privada es va recuperar i també el consum, esperonat, durant un primer moment, per l'augment de la capacitat de compra d'una població que notava com els preus dels aliments arribats de l'exterior es reduïen de manera intensa. Entre 1929 i 1933, el salari real al Regne Unit va augmentar prop d'un 12%.

Amb uns tipus d'interès en descens, uns salaris reals en augment i unes expectatives de millora favorables, l'economia britànica va iniciar un **procés de recuperació general**. Sens dubte, el sector que més es va beneficiar d'aquests canvis, i especialment de l'existència d'uns tipus d'interès baixos, va ser el de la **construcció**. El paper protagonista d'aquest sector en la primera fase de recu-

La City londinenca als anys trenta. El factor més rellevant en la recuperació de l'economia britànica és la sortida del patró or el setembre de 1931 i la devaluació de la lliura.

peració va ser molt intens i va afavorir l'inici d'una expansió més general. Entre 1933 i 1934, la construcció residencial va augmentar un 60%, esperonada també per l'ajuda pública a la construcció d'habitatges i en un context de desplaçament de la població d'àrees deprimides a zones urbanes. Acompanyant el habitatges, vehicles de motor i altres productes de consum durador també es van beneficiar d'una demanda en ascens.

Taula 32. Producció, exportació, preus i ocupació al Regne Unit i França, 1929-1938 (1929 = 100)

	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Regne Unit										
Producte interior brut (PIB)	100	99	94	95	98	104	108	113	117	118
PIB <i>per capita</i>	100	99	93	94	96	102	105	110	113	114
Producció industrial	100	96	89	89	95	105	113	123	130	126
Volum d'exportacions	100	82	62	62	64	67	74	74	80	70
Índex de preus al consum	100	94	89	86	86	86	86	89	91	94
Taxa d'atur (%)	8,0	12,3	16,4	17,0	15,4	12,9	12,0	10,2	8,5	10,1
França										
Producte interior brut (PIB)	100	97	91	85	91	91	88	92	97	97
PIB <i>per capita</i>	100	96	90	84	90	89	87	90	95	95
Producció industrial	100	100	85	74	80	75	72	77	81	75
Volum d'exportacions	100	90	76	59	60	55	56	53	57	62
Índex de preus al consum	100	100	98	88	84	79	71	77	98	114
Taxa d'atur (%)	1,2	n. d.	2,2	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	4,5	n. d.	3,7

Fonts: Maddison (1991, pàg. 202 i 211), A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>, Crafts i Fearon (2010, pàg. 287) i Mitchell (1988, pàg. 434)

En contra del que havia passat al Regne Unit, la política econòmica del Govern francès, més que contribuir a la recuperació, va empitjorar la situació econòmica del país. Durant els anys de 1930, i a diferència del que havia passat a la dècada de 1920, l'economia francesa es va estancar. Inicialment la situació de l'hexàgon era millor que la de la resta de països: durant els anys vint havia experimentat un creixement important, la crisi no l'havia afectat excessivament, la balança de pagaments era sòlida, l'atur era baix i tenia grans existències d'or. Aquesta circumstància va influir en la decisió francesa de mantenir-se en el patró or. En un moment en què altres països havien devaluat la seva moneda, mantenir els costos i preus francesos d'acord amb els nivells mundials portava cap a una política de deflació intensa. Això volia dir el manteniment d'elevats tipus d'interès, la reducció de la despesa governamental i finalment la reducció dels salaris. En aquestes circumstàncies, l'economia va iniciar una fase fortament depressiva (taula 31). I això va ser la causa de la victòria del Front Popular a les eleccions de l'any 1936. Entre 1936 i 1937, el nou Govern de **Léon Blum**

(1872-1950) va sortir del patró or, va devaluar el franc, va augmentar els salaris monetaris i va fer una política d'estímul de la demanda. Però l'any 1938 ni el PIB, ni el PIB *per capita*, ni menys encara la producció industrial o les exportacions havien recuperat els nivells de 1929. I el mateix passava amb l'atur. La severa política deflacionista de la primera meitat dels anys trenta havia tingut conseqüències molt negatives per a l'economia francesa. Era el cost que acostumaven a pagar els països que havien intentat mantenir-se dins del patró.

6.3. La recuperació a Europa: Alemanya

Però potser on les polítiques deflacionistes van tenir un impacte més gran va ser a Alemanya. I no tant perquè es desenvolupessin durant molts anys. Les autoritats germàniques van decidir abandonar els principis del patró or l'any 1931 i la política deflacionista va finalitzar l'any 1933. El que és interessant destacar és que les decisions de política econòmica van actuar en un **context de molta inestabilitat econòmica i de fortes tensions polítiques i socials**. La deflació alemanya va accentuar una crisi que en certa mesura ja havia començat abans de 1929. I, en fer-ho, va facilitar l'accés al poder de l'**NSDAP**, el partit nacionalsocialista d'**Adolf Hitler** (1889-1945). En l'àmbit estrictament econòmic, la recuperació d'Alemanya durant els anys de mandat del *Führer* va ser impressionant. Les bases d'aquest èxit són en canvi molt més discutibles i, en tot cas, es van revelar dramàtiques per al futur immediat del món.

Cadascun dels aspectes assenyalats necessita alguns comentaris. El primer que cal assenyalar és que la Gran Depressió va tenir un impacte molt negatiu sobre l'economia alemanya. Després del **pla Dawes** (1924), l'economia d'aquest país s'havia fet molt dependent de l'arribada de capital nord-americà, atrets pels tipus d'interès elevats que oferien els alemanys. Els préstecs nord-americans permetien pagar les reparacions, compensar els desequilibris externs i afavorir el creixement econòmic. Però a partir de 1928 el flux de capitals procedents dels Estats Units es va començar a desaccelerar, i després es va aturar i, finalment, va seguir el camí de la repatriació.

Les autoritats alemanyes, encapçalades per **Heinrich Brüning** (1885–1970), canceller del Govern entre març de 1930 i maig de 1932, van reaccionar a la situació descrita aplicant-hi polítiques deflacionistes. La despesa pública es va reduir. La pressió tributària va augmentar. Els preus i els salaris eren forçats a la baixa. L'objectiu era evidentment evitar un desequilibri extern que pogués provocar sortides d'or. Però aquesta no era l'única raó que guiava l'acció del canceller Brüning i el seu Govern. Els historiadors econòmics han discutit molt sobre les causes de la política econòmica del país d'abans de 1933. I també de la mateixa situació econòmica del país. Així, en relació amb aquest darrer aspecte, s'ha assenyalat que el creixement econòmic alemany de la segona meitat de la dècada de 1920 presentava diversos desequilibris. Segons alguns autors, els salaris reals haurien augmentat més que la productivitat i això hauria penalitzat la inversió. Altres dubten d'aquesta interpretació i consideren que

En l'àmbit estrictament econòmic, la recuperació d'Alemanya durant els anys de mandat d'Adolf Hitler va ser impressionant, encara que va tenir un cost social important.

el problema veritable era l'existència d'uns tipus d'interès massa elevats. I un darrer grup d'historiadors econòmics assenyala que els capitals arribats després de 1924 no s'haurien utilitzat de manera productiva.

Pel que fa a la política econòmica, el tema fonamental és saber fins a quin punt el canceller Brüning hauria pogut desenvolupar una política alternativa a la que finalment va seguir. I sobre això també hi ha molt debat. Però també s'ha afirmat que hi havia altres possibilitats a la política deflacionista, sobretot després que a mitjan 1931 les autoritats decidissin establir controls de canvis, un fet que anava en contra de l'esperit del patró or. Finalment, alguns autors també han considerat que l'actuació de les autoritats alemanyes estava condicionada per un fet important: posar una vegada més de manifest que el país no podia pagar les reparacions de guerra.

La influència del context

Alguns autors han argumentat que Brüning estava molt condicionat pel context del moment. Això inclou l'experiència de la hiperinflació de 1923, l'existència d'acords previs que dificultaven la devaluació de la moneda alemanya, els problemes estructurals que patia l'economia del país a finals de la dècada de 1920 o la manca de possibilitats reals per a desenvolupar polítiques més expansives en un context d'aturada de fluxos de capitals i del compromís internacional de limitar l'augment dels crèdits interiors del *Reichsbank*.

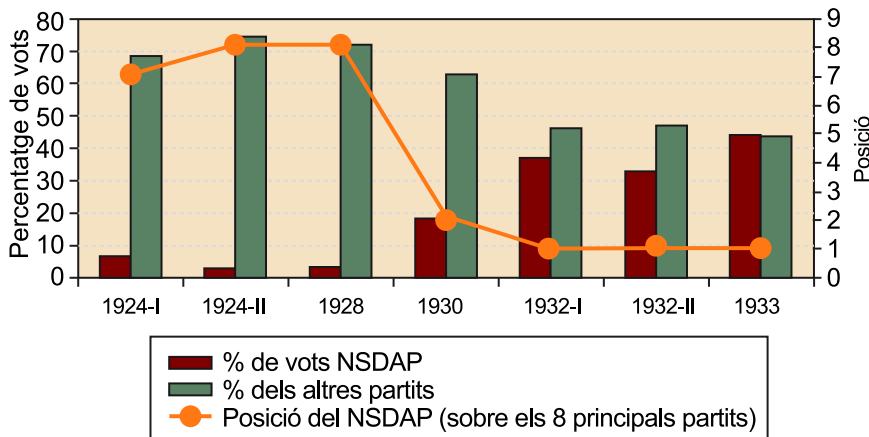
Taula 33. Producció, exportació, preus i ocupació a Alemanya, 1929-1938 (1929 = 100)

	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Producte interior brut (PIB)	100	99	91	84	90	98	105	114	121	131
PIB <i>per capita</i>	100	98	90	83	88	95	102	110	116	123
Producció industrial	100	87	70	58	66	83	96	107	117	122
Volum d'exportacions	100	95	86	59	56	50	54	59	69	62
Índex de preus al consum	100	96	88	79	77	79	80	81	81	82
Aturats (milions)	1,8	3,1	4,5	5,6	4,8	2,7	2,2	1,6	0,9	0,4
Taxa d'atur (%)	6,0	9,5	14,0	18,0	15,0	8,0	6,5	5,0	3,0	1,5

Fonts: Maddison (1991, pàg. 202 i 211), A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggdc.net/maddison/> i Overy (1982, pàg. 20 i 29)

En tot cas, el que resulta indubtable és que durant 1930, 1931 i els primers mesos de 1932 les mesures no van fer sinó intensificar la crisi i el descontent social. Entre 1929 i 1932, els preus van caure un 30% –més que a França i a la Gran Bretanya–, la producció industrial es va reduir un 40% –una disminució superior a la mitjana europea–, la taxa d'atur va passar del 6% al 18% –més que en qualsevol altre país del Vell Continent– i el PIB *per capita* va baixar un 17%, una caiguda superior a l'experimentada a l'Europa occidental (taula 32).

Figura 17. L'ascens electoral del partit nacionalsocialista, 1924-1933

Font: Abraham (1986, pàg. 23)

El descontent social va tenir una ràpida traducció política. A les eleccions del setembre de 1930, el Partit Comunista va passar de 54 a 77 escons. Però l'NSDAP va augmentar la seva representació de 12 a 107 escons. El partit centrista va créixer lleugerament, si bé altres membres de la coalició del Govern van perdre alguns escons. El Partit Socialdemòcrata continuava essent majoritari (145 escons) i la coalició de govern tenia 171 escons. Però ara ja no eren hegemònics. El juliol de 1932 va tornar a haver-hi eleccions. L'avenç del Partit Nacionalsocialista semblava no tenir aturador. El percentatge de vots obtinguts va ser del 37,1%, un percentatge que doblava els obtinguts un any abans. Ara ja eren el partit del Parlament alemany amb més representació. Tanmateix, el president d'Alemanya, **Paul von Hindenburg** (1847-1934), va nomenar canceller **Franz von Papen** (1879-1969). Durant el mandat de Papen (entre juny i novembre de 1932) la política econòmica es va fer més expansiva, a partir de programes de suport a l'ocupació, i la situació econòmica va millorar. Potser per això a les eleccions de novembre de 1932 l'NSDAP va reduir de 230 a 196 el nombre d'escons i de 37 a 33% el percentatge de vots obtinguts. Després d'aquestes eleccions, Franz von Papen va ser substituït per **Kurt von Schleicher** (1882-1934), que també va seguir una política de foment de l'ocupació. Però per poc temps. En un context de creixents dificultats per a formar governs estables, a finals de gener de 1933 el president Hindenburg, aconsellat per Papen i amb el suport dels grans industrials alemanys, va nomenar canceller d'Alemanya **Adolf Hitler** (1889-1945). El 1933, el nou canceller, en un context que es fa difícil qualificar de plenament lliure, va convocar unes eleccions que acabaria guanyant. El juliol de 1933 va establir un sistema polític de partit únic. I a principis d'agost de 1934, just després de la mort de Hindenburg, Adolf Hitler s'autoproclamava president i *Führer* dels alemanys. El país havia entrat en un règim plenament dictatorial.

L'ascens del partit nacionalsocialista d'Adolf Hitler va ser afavorit pel context econòmic de l'Alemanya de principis dels anys 1930. I sempre quedarà el dubte de saber si més intensitat i una durada més llarga en la millora de la situació econòmica quan es va iniciar durant el període del canceller Papen hauria pogut canviar el curs dels esdeveniments. Tanmateix, el que ara interessa és

assenyalar que va ser el Partit Nacionalsocialista el que va acabar obtenint el poder i que precisament va ser després de 1933 quan es va produir la recuperació econòmica alemanya. Per la seva rapidesa i intensitat, aquesta recuperació podria ben bé qualificar-se d'espectacular. Entre 1933 i 1938, el producte interior brut va créixer a uns ritmes superiors que el de molts altres països. I més encara. El 1938 només el 2% de la població activa estava aturada, una taxa d'atur inferior a la d'abans de 1929 i molt inferior a la que encara tenien la majoria de països occidentals.

Quines són les bases d'una recuperació tan intensa? L'**augment de la despesa governamental** i la **inversió pública** van esdevenir elements cabdals. Per exemple, la primera es va triplicar i la segona es va multiplicar per quatre entre 1933 i 1938. Aquest darrer any la despesa governamental ja representava el 34% del producte nacional brut, mentre que la inversió pública concentrava el 45% de la inversió total. Pel que fa al destí d'aquesta despesa pública, inicialment es va donar prioritat a les infraestructures i les obres públiques, en especial a la construcció d'autopistes i carreteres. Aquestes àrees eren molt intensives en l'ús de mà d'obra i, per tant, era una bona eina per a afavorir la disminució de l'atur. De totes formes, i en especial a partir de 1936, es va donar prioritat al rearmament i a la preparació per a la guerra: aquest era l'objectiu final de Hitler.

L'augment de la despesa necessitava **finançament**. Una part molt important es va finançar augmentant els **impostos**. Però també es van seguir vies menys clàssiques i habituals. Així, una part de la despesa va trobar finançament a partir de les anomenades **Mefo-Wechsel**, l'acrònim de *Metallische Forschungsgesellschaft* (Companyia d'Investigació del Metall), una societat fictícia que, entre altres, tenia com a accionistes Siemens. Les lletres Mefo era un tipus de paper a tres mesos, generalment emès amb una vida de cinc mesos, girat per petites empreses de capital limitat proveïdores de les forces armades que després es descomptaven al Reichsbank o es venien al mercat de capitals. Vers el 1936, la circulació d'aquest paper pujava a 12.000 milions de *Reichsmarks*.

L'augment de la despesa pública, adreçada a sectors prioritaris en l'estratègia de les noves autoritats, també va anar acompanyat de l'establiment de **controls i reglamentacions de l'activitat econòmica**. L'objectiu final era, una vegada més, assegurar que els recursos de l'economia estiguessin orientats cap a les prioritats establertes pel Govern nacionalsocialista, en les quals l'augment de la despesa i la inversió pública eren fonamentals. En aquest sentit, hi destaquen els controls establerts sobre la inversió dels beneficis, els preus i els salaris, les divises o sobre el comerç exterior a partir del **clearing**.

Les conseqüències d'aquests controls, i del model general de creixement nazi, van ser diverses. Però hi ha dos aspectes que és necessari destacar. El primer fa referència als **salaris** i al **consum**. Els salaris van seguir una tendència negativa i, segons algunes estimacions referides als salaris industrials, l'any 1934 ja s'havien situat per sota dels nivells de 1929. En aquest context, potser no és

L'augment de la despesa governamental i la inversió pública van esdevenir elements cabdals en la recuperació de l'economia alemanya durant el règim nazi.

tan estrany que, en relació amb el conjunt de l'economia, el consum privat es reduís. Ni tampoc que el creixement de les indústries de béns de consum fos inferior al de les de béns de capital. I potser encara menys que el consum de productes alimentaris superiors (carn o peix) disminuís mentre que els béns inferiors (pa o patates) augmentés considerablement.

El segon aspecte potser encara és més rellevant, almenys per a la marxa dels esdeveniments futurs. El va assenyalar amb claredat a principis de la dècada de 1940 l'economista polonès Michal Kalecki (1899-1970):

"El fet que la fabricació d'armaments constitueixi la columna vertebral de la política de plena ocupació feixista exerceix una profunda influència sobre el seu caràcter econòmic. La producció d'armaments a gran escala està fortament lligada a l'expansió de les forces armades i a la formulació de projectes destinats a una guerra de conquesta. Indueixen, a més, un rearmament competitiu dels altres països. Això fa que el principal objectiu de la despesa canviï gradualment, i es desplaci des de l'assoliment de la plena ocupació a assegurar els màxims resultats del rearmament. L'escassetat de recursos que s'esdevé condueix a la restricció del consum en comparació al que podria haver estat sota la plena ocupació. El sistema feixista comença amb l'eliminació de l'atur, es desenvolupa en una 'economia armamentista' d'escassetat i acaba, inevitablement, en la guerra."

La guerra acabaria essent el resultat final de l'estratègia de recuperació alemanya. I també de la japonesa.

Aquest darrer cas el tractarem al final del següent subapartat, dedicat a l'impacte i a les polítiques de recuperació a l'Amèrica Llatina i Àsia.

6.4. Les respostes de l'Amèrica Llatina i Àsia

La crisi dels anys 1930 es va transmetre a escala internacional a partir del comerç i dels moviments de capitals. I l'adherència al patró or només feia que accentuar els processos de deflació i la depressió. És per aquestes vies que la Gran Depressió es va estendre també a l'Amèrica Llatina i a l'Àsia oriental. Però amb molts matisos. Els primers van sentir la crisi ben aviat i de manera molt intensa. Els segons la van conèixer més tard i, en alguns casos, de manera suau. Les evidències disponibles, sintetitzades en la taula 33, sobre producte interior brut, comerç exterior i termes d'intercanvi ho mostren amb claredat. Una manera de mesurar-ho és a partir del càlcul del percentatge de caiguda de les diferents variables entre el moment que assoleixen el seu màxim i aquell al que arriben al nivell més baix. Així mesurat, no hi ha dubte que la depressió va ser més intensa a l'Amèrica Llatina que a l'Àsia oriental.

Taula 34. PIB, comerç exterior i poder de compra de les exportacions (variacions entre el màxim i el mínim nivell assolit durant el període 1929-1938, %)

Regió	PIB	Exportacions	Poder compra exportacions	Importacions
Amèrica Llatina	-17,3	-40,0	-53,7	-64,8

Font: Maddison (1988, pàg. 21)

Regió	PIB	Exportacions	Poder compra exportacions	Imports
Àsia	-6,4	-22,4	-31,8	-30,0

Font: Maddison (1988, pàg. 21)

No és tan estrany. Els primers eren més dependents de les exportacions, havien acumulat un elevat deute amb l'exterior i havien acabat tenint una forta dependència dels Estats Units. Per exemple, el 1929 les exportacions de l'Amèrica Llatina, sempre considerada globalment, representaven el 9,7% del seu PIB, mentre que a l'Àsia oriental, excloent-ne el Japó, només representaven el 2,8%. Per als primers, els Estats Units s'havien erigit com els destinataris de gairebé la meitat de les seves exportacions. Per a Àsia, el mercat nord-americà representava menys del 8% de les seves vendes totals a l'exterior. Ras i curt. En el període que estem analitzant, més dependència comercial i financera de l'exterior i més vinculació amb l'economia nord-americana significaven un impacte més gran de la crisi.

Taula 35. PIB i PIB *per capita* a l'Amèrica Llatina i l'Àsia oriental, 1929-1938 (1929 = 100)

	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
PIB										
Amèrica Llatina	100	95	89	85	92	99	105	111	117	121
Àsia oriental (amb Japó)	100	99	99	102	104	101	105	111	112	113
Àsia oriental (sense Japó)	100	101	100	102	102	99	102	108	108	108
PIB <i>per capita</i>										
Amèrica Llatina	100	93	86	81	85	91	94	98	102	103
Àsia oriental (amb Japó)	100	99	97	99	100	96	98	103	103	103
Àsia oriental (sense Japó)	100	100	98	99	98	94	97	101	100	99
PIB <i>per capita</i> (en % dels Estats Units)										
Amèrica Llatina (8 països)	29,8	30,8	31,0	33,8	36,7	36,5	35,4	32,4	32,4	34,4
Àsia oriental (amb Japó)	11,3	12,4	13,3	15,7	16,3	14,7	14,0	12,9	12,5	13,1
Àsia oriental (sense Japó)	10,1	11,2	12,0	14,0	14,3	12,8	12,2	11,3	10,8	11,2

Notes: l'Amèrica Llatina inclou l'Argentina, el Brasil, Colòmbia, Mèxic, Perú, l'Uruguai, Veneçuela i Xile. L'Àsia oriental inclou la Xina, l'Índia, Indonèsia, el Japó, les Filipines, Corea del Sud, Taiwan, Malàisia i Sri Lanka.

Fonts: <http://www.ggd.net/maddison/>.

Però potser encara és més interessant observar un altre fet. L'Amèrica Llatina que havia patit més l'impacte de la crisi també, va ser capaç de sortir-ne relativament ràpid. Per això, entre 1932 i 1938 el creixement del PIB i del PIB *per capita* va ser més superior a l'altre costat de l'Atlàntic que a Àsia. Els paràgrafs següents intenten explicar les causes d'aquest comportament dispar, començant per l'anàlisi de la recuperació llatinoamericana.

El primer que cal assenyalar és que la crisi va generar un **fort desequilibri extern** a la regió. Les exportacions van minvar i també els preus dels productes exportats. Amb una situació marcada per la retracció dels capitals, els diferents governs de la regió van intentar restablir els equilibris externs a partir de l'aplicació de mesures deflacionistes que fessin més competitives les exportacions i, per aquesta via, afavorir l'entrada d'or. Un fracàs. Finalment, la solució no va ser una altra que **abandonar sistema de patró or i devaluar la moneda**. Acompanyant aquestes mesures, els governs de la regió van introduir **controls de canvis i restriccions a les importacions**, amb l'objectiu d'evitar la disminució de les reserves. També van declarar la suspensió del pagament del deute exterior. D'aquesta manera, a partir de 1931 es va produir a l'Amèrica Llatina una situació d'impagaments en cadena.

El Brasil als anys trenta. Alliberats de les restriccions que imposava el patró or i del pagament del deute, els països del Nou Món comencen a desenvolupar polítiques que afavoreixin la recuperació de l'activitat econòmica.

Alliberats de les restriccions que imposava el patró or i del pagament del deute exterior, els països del Nou Món van començar a desenvolupar polítiques que afavorissin la recuperació de l'activitat econòmica. La política monetària i fiscal van esdevenir més expansiva. La protecció va augmentar i s'acompanya de mesures de control de les importacions i de la introducció de tipus de canvi múltiples. I a partir de la protecció i altres mecanismes, els governs llatinoamericans van afavorir processos d'industrialització per substitució d'importacions, assentats en alguns casos sobre la indústria prèviament existent. La devaluació va permetre la recuperació del volum de les exportacions. I en la mesura que actuava com a element de protecció també estimulava, juntament amb la política comercial, l'acció de l'Estat i la recuperació del consum, el creixement de la indústria. Aquestes van ser són les bases de la recuperació econòmica de l'Amèrica Llatina. Una recuperació meritòria però insuficient per a reduir de manera substancial el diferencial de renda existent amb les economies més desenvolupades (taula 34).

A l'**Àsia oriental** va succeir el mateix o pitjor. Si deixem de banda el cas del Japó i les seves colònies entre 1929 i 1938 la resta de territoris per als quals es disposa de dades va mantenir una distància similar en termes de PIB *per capita* amb els Estats Units, mentre que la va augmentar en relació amb l'Europa occidental. A més, la seva recuperació va ser menys intensa que la de l'Amèrica Llatina. La **manca d'independència política** va esdevenir en alguns casos un factor central. Impossibilitava la presa de decisions sobre la política monetària i fiscal més favorable al país. I també sobre la conveniència de pagar el deute. El cas de l'Índia, colònia britànica, torna a ser paradigmàtic. El 1931 el Govern britànic va abandonar el patró or. Però, en canvi, va obligar l'Índia a mantenir-se en aquest règim monetari. Això no era altra cosa que obligar a fer una política econòmica deflacionista, incompatible amb les necessitats del moment. I, de fet, a l'Índia de principis de la dècada de 1920 era difícil trobar algun grup social o d'interès que estigués d'acord amb la mesura. Entre 1929 i 1938, la taxa de creixement del PIB *per capita* va disminuir gairebé un 1% anual, una situació que va augmentar el desig per la independència.

En el cas de la **Xina**, l'inici de les dificultats en l'economia mundial va coincidir en el temps amb noves mesures encaminades a la modernització del país. L'any 1928 es va crear el **Banc Central a Shanghai**, amb fortes vinculacions amb l'Estat i un any després la Xina va recuperar la seva **autonomia aranzel·lària**, un fet que va aprofitar per a imposar aranzels a les importacions. Això va permetre augmentar els ingressos de l'Estat, a la vegada que es protegia la indústria interior. Però des del punt de vista estrictament econòmic l'element més rellevant del període és l'**impacte escàs o nul que va tenir la crisi en aquest país**. No és estrany. Amb un sistema de patró plata i relativament poc dependent del comerç amb l'exterior, el país va aconseguir mantenir-se allunyat dels problemes que estaven afectant la majoria de països de l'economia internacional. Però no de la crisi política ni de l'agressió exterior. A l'interior del país, el Partit Comunista de **Mao Zedong** (1893-1976), estava desenvolupant una activitat insurreccional i revolucionària i a partir de 1934 començaria la seva llarga marxa. Des de l'exterior, l'any 1931 els japonesos havien iniciat la invasió Manxúria, on van desenvolupar la indústria pesant i van construir una densa xarxa de ferrocarril. L'any 1937 començarien la invasió de tot el territori xinès.

La invasió de Manxúria posa de manifest el caràcter que estava prenent l'economia japonesa a la dècada de 1930. El **Japó** havia patit amb especial intensitat la crisi de 1930. Però també en va aconseguir sortir de manera relativament ràpida. El 1933 ja havia assolit el mateix nivell de PIB *per capita* que l'any 1929. A la base d'aquesta ràpida recuperació s'hi troben dos fets. El primer és l'**abandonament del patró or**. El segon és un **augment de la despesa pública**, orientada cap a finalitats militars. Des de finals de la dècada de 1920, la influència dels militars i de les ideologies totalitàries estaven augmentant. I encara ho farien més a partir de l'assassinat l'any 1936 de **Takahashi Korekiyo**, ministre de finances japonès que des de 1934 havia frenat una major expansió de la despesa militar. La invasió de la Xina, iniciada l'any 1937, va acabar de convertir el Japó en una **economia de guerra** i, per tant, amb controls de l'activitat econòmica cada vegada més intensos. Aquells mateixos anys les autoritats japoneses estaven signant pactes amb l'Alemanya de Hitler i la Itàlia de Mussolini (pactes Roma-Tòquio-Berlín). La Segona Guerra Mundial no tardaria a començar.

7. Cloenda

L'1 de setembre de 1939 Alemanya envaïa Polònia. Com a resposta, dos dies després, França i Anglaterra declaraven la guerra a Alemanya. La Segona Guerra Mundial havia esclatat. Més endavant, el juny de 1941, l'Alemanya nazi atacava l'URSS. En conseqüència, els soviètics també entraven en el conflicte. El 8 de desembre de 1941 l'aviació japonesa bombardejava l'esquadra nord-americana de Pearl Harbour. I, a partir d'aleshores, els Estats Units es veurién directament immersos en les hostilitats. Després de sis anys de guerra, el 8 de maig de 1945 es va produir la rendició d'Alemanya. L'agost de 1945 es llençaven bombes atòmiques sobre Hiroshima (6 agost) i Nagasaki (8 d'agost). El Japó es rendia sense condicions. La Segona Guerra Mundial havia finalitzat. Però, com en el cas de la Primera Guerra Mundial, **el conflicte havia deixat un llegat econòmic de pèrdues, destrosses i problemes monetaris i financers**. I en aquest cas més. L'impacte econòmic sobre els països bel·ligerants va ser més gran en la Segona que en la Primera Guerra Mundial. Però la reconstrucció també va tenir molt més èxit. Molts factors van contribuir a fer-ho possible. Però n'hi ha un que és necessari destacar: els nous dirigents polítics van intentar **no repetir els mateixos errors** que s'havien produït durant la Primera Guerra Mundial. I en bona mesura ho van aconseguir.

L'experiència d'un període tan convuls com va ser el d'entreguerres va servir almenys per a establir les bases d'una època de prosperitat que estava a punt de començar.

Bibliografia

Abraham, David (1986). *The Collapse of the Weimar Republic: Political Economy and Crisis*. Nova York / Londres: Holmes & Meier.

Aldcroft, Derek H. (1977). *From Versailles to Wall Street, 1919-1929*. Londres: Allen Lane. [Traducció al castellà: (1985). *De Versalles a Wall Street, 1919-1929*. Barcelona: Crítica.]

Allen, G. C. (1972). *A Short Economic History of Modern Japan*. Londres: George Allen and Unwin. [Traducció al castellà: (1980). *Breve Historia Económica del Japón Moderno (1867-1937)*. Madrid: Tecnos.]

Allen, Robert C. (2003). *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*. Princeton: Princeton University Press.

Ambrosius, Gerold; Bubbard, William H. (1986). *Social-und Wirtschaftsgeschichte Europas im 20. Jahrhundert*. Munic: C. H. Beck. [Traducció al castellà: (1992). *Historia social y económica de Europa en el siglo XX*. Madrid: Alianza.]

Amsden, Alice H. (2001). *The Rise of "the Rest". Challenges to the West from Late-Industrializing Economies*. Oxford: Oxford University Press.

Arias, Xosé Carlos (1992). *Leviatán tras el naufragio. Políticas económicas y financieras en los años 30*. Madrid: Espasa-Calpe.

Atak, Jeremy; Passell, Peter (1984). *A new economic view of American history. From Colonial Times to 1940*. Nova York: W. W. Norton & Company.

Bernanke, Ben S. (1983). "Nonmonetary Effects of the Financial Crisis in the Propagation of the Great Depression". *American Economic Review* (vol. 73, núm. 3, pàg. 257-276).

Bernanke, Ben S.; James, Harold (1990). "The Gold Standard, Deflation, and Financial Crisis in the Great Depression: An International Comparison". *National Bureau of Economic Research Working Paper* (núm. 3488).

Braun, Hans-Joachim (1990). *The German economy in the twentieth century. The German Reich and the Federal Republic*. Londres: Routledge.

Braun, Juan; Braun, Matías; Briones, Ignacio; Díaz, José (2000). "Economía chilena 1810-1995: estadísticas históricas". A: *Documento de Trabajo. Instituto de Economía* (núm. 187). Universidad Pontificia Católica de Chile.

Bresciani-Turroni, Costantino (1931). *Le vicende del marco tedesco*. Milà: Università Bocconi. [Traducció a l'anglès: (1937). *The Economics of Inflation. A Study of Currency Depreciation in post-War Germany*. Northampton: Augustus Kelly Publishers.]

Broadberry, Stephen; Harrison, Mark (2005). "The Economics of World War I: an overview". A: Stephen Broadberry; Mark Harrison (eds.). *The Economics of World War I* (pàg. 3-40). Cambridge: Cambridge University Press.

Buyst, Eric; Franaszek, Piotr (2010). "Sectoral developments, 1914-1945". A: Stephen Broadberry; Kevin H. O'Rourke (eds.). *The Cambridge Economic History of Modern Europe. Volume 2, 1870 to the Present* (pàg. 208-231). Cambridge: Cambridge University Press.

Chaudhuri, K. N. (1983). "Foreign Trade and Balance of Payments (1757-1947)". A: D. Kumar; M. Desai (eds.). *The Cambridge Economic History of India* (vol. II). Cambridge: Cambridge University Press.

Comín, Francisco (1996). *Historia de la hacienda pública*. Volum I: *Europa*. Barcelona: Crítica.

Crafts, Nicholas F. R.; Fearon, Peter (2010). "Lessons from the 1930s Great Depression". *Oxford Review of Economic Policy* (vol. 26, núm. 3, pàg. 285-317).

Davies, Robert W. (1998). *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*. Cambridge: Cambridge University Press.

Departament d'Història i Institucions Econòmiques (2006). *Guia Pràctica d'Història Econòmica Mundial*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Dupeux, George (dir.) (1977). *Histoire économique et sociale du monde. Tome 5. Guerres et crises, 1914-1947*. París: Armand Colin. [Traducció al castellà: (1979). *Historia Económica y social del mundo. Guerras y crisis, 1914-1947*. Madrid: Zero Zyz / Encuentro.]

Ebell, Monique; Ritschl, Albrecht (2008). "Real Origins of the Great Depression: Monopoly Power, Unions and the American Business Cycle in the 1920s". *CEP Discussion Paper* (núm. 876).

Eccles, Marrimer S. (1951). *Beckoning frontiers; public and personal recollections*. Nova York: Knopf.

Eichengreen, Barry (1992a). *Golden Fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939*. Oxford / Nova York: Oxford University Press.

Eichengreen, Barry (1992b). "The origins and Nature of the Great Slump Revisited". *Economic History Review* (vol. 45, núm. 2, pàg. 213-219).

Eichengreen, Barry (1996). *Globalizing capital: a history of the international monetary system*. Princeton: Princeton University Press. [Traducció al castellà: (2000). *La globalización del capital*. Barcelona: Antoni Bosch.]

Eloranta, Jari (2007). "From the great illusion to the Great War: Military spending behaviour of the Great Powers, 1870-1913". *European Review of Economic History* (vol. 11, núm. 2, pàg. 255-283).

Eloranta, Jari; arrison, Mark (2010). "War and disintegration, 1914–1950". A: Stephen Broadberry i Kevin H. O'Rourke (eds.). *The Cambridge Economic History of Modern Europe. Volum 2: 1870 to the Present* (pàg. 133-155). Cambridge: Cambridge University Press.

Fearon P. (1987). *War, prosperity, and depression: The U.S. economy 1917-1945*. Oxford: P. Allan.

Federico, Giovanni (2005a). *Feeding the world. An economic History of Agriculture, 1800-2000*. Princeton and Oxford: Princeton University Press. [Traducció al castellà: (2011). *Breve historia económica de la agricultura*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza.]

Federico, Giovanni (2005b). "Not Guilty? Agriculture in the 1920s and the Great Depression". *Journal of Economic History* (vol. 65, núm. 4, pàg. 949-976).

Feinstein, Charles H.; Temin, Peter; Toniolo, Gianni (1997). *The European Economy Between the Wars*. Oxford: Oxford University Press.

Feinstein, Charles H.; Watson, Katherine (1995). "Private International Capital Flows in Europe in the Inter-War Period". A: Charles H. Feinstein (1995). *Banking, Currency, and Finance in Europe between the Wars* (pàg. 94-130). Oxford: Clarendon Press.

Feldman, Gerald D. (1996). *The Great Disorder. Politics, Economics, and Society in the German Inflation, 1914-1924*. Oxford: Oxford University Press.

Fergusson, Adam (1975). *When Money Dies: The Nightmare of the Weimar Collapse*. Londres: William Kimber. [Traducció al castellà: (1984). *Cuando muere el dinero. El derrumbamiento de la República de Weimar*. Madrid: Alianza.]

Ferguson, Niall (1996). "Constraints and Room for Manoeuvre in the German Inflation of the Early 1920s". *Economic History Review* (vol. 49, núm. 4, pàg. 635-666).

Findlay, Ronald i O'Rourke, Kevin H. (2003). "Commodity Market Integration, 1500-2000". A: Michael Bordo; Alan M. Taylor; Jeffrey G. Williamson (eds.). *Globalization in historical perspective* (pàg. 3-62). Chicago/Londres: University of Chicago Press.

Findlay, Ronald; O'Rourke, Kevin H. (2007). *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Friedman, Milton; Schwartz, Anna (1963). *A Monetary History of the United States, 1867-1960*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Grosskopf, Sigrid (1976). *L'alliance ouvrière et paysanne en URSS (1921-1928): le problème du blé*. Paris: Maspero. [Traducció al castellà: (1983). *La alianza obrera y campesina en la URSS, 1921-1928. El problema de los cereales*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.]

Haber, Stephen (2006). "The Political Economy of Industrialization". A: Victor Bulmer-Thomas; John H. Coatsworth; Roberto Cortés (eds.). *The Cambridge Economic History of Latin Ame-*

rica. *Volume II. The Long Twentieth Century* (pàg. 537-584). Cambridge: Cambridge University Press.

Hardach, Gerd (1973). *Der Erste Weltkrieg, 1914-1918*. Munic: Deutscher Taschenbuch Verlag. [Traducció al castellà: (1986). *La Primera Guerra Mundial, 1914-1918*. Barcelona: Crítica.]

Hobsbawm, Eric J. (1987). *The Age of Empire, 1875-1914*. Londres: Weidenfeld and Nicolson. [Traducció al castellà: (1989). *La era del imperio (1875-1914)*. Barcelona: Labor.]

Holtfrerich, Carl-Ludwig (1980). *Die deutsche inflation, 1914-1923. Ursachen und Folgen in internationaler Perspektive*. Berlín / Nova York: de Gruyter. [Traducció a l'anglès: (1986). *The German inflation, 1914-1923: causes and effects in international perspective*. Berlín / Nova York: de Gruyter.]

Keynes, John Maynard (1932). *Essays in Persuasion*. Nova York / Londres: Macmillan. [Traducció al castellà: (1988). *Ensayos de persuasión*. Barcelona: Crítica.]

Kindleberger, Charles P. (1973). *Die Weltwirtschaftskrise, 1929-1939*. Munic: Deutscher Taschenbuch Verlag. [Traducció al castellà: (1985). *La crisis económica, 1929-1939*. Barcelona: Crítica.]

Kindleberger, Charles P. (1984). *Keynesianism vs. Monetarism and Other Essays in Financial History*. Londres: Allen and Unwin. [Traducció al castellà: (1993). *Problemas históricos e interpretaciones económicas. Estudios de historia financiera*. Barcelona: Crítica.]

Kindleberger, Charles P. (1985). *A Financial History of Western Europe*. Londres: Allen and Unwin. [Traducció al castellà: (1988). *Historia financiera de Europa*. Barcelona: Crítica.]

Lamartine Yates, Paul (1959). *Forty Years of Foreign Trade*. Londres: Allen & Unwin.

Leigh, Andrew (2007). "How Closely Do Top Income Shares Track Other Measures of Inequality". *Economic Journal* (vol. 117, núm. 524, pàg. F589-F603).

Leigh, Andrew (2011). "How closely do top income shares track other measures of inequality?". *Economic Journal* (vol. 117, núm. 117, pàg. F589-F603).

Lindert, Peter (2004). *Growing Public. Social Spending and Economic Growth since the Eighteenth Century* (2 vol.). Cambridge: Cambridge University Press.

Maddison, Angus (1962). "Growth and Fluctuations in the world economy, 1870-1960". *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review* (vol. 15, pàg. 127-195).

Maddison, Angus (1991). *Dynamic Forces in Capitalist Development: a Long-run Comparative View*. Oxford: Oxford University Press. [Traducció al castellà: (1991). *Historia del desarrollo capitalista. Sus fuerzas dinámicas. Una visión comparada a largo plazo*. Barcelona: Ariel.]

Maddison, Angus (1995). *Monitoring the World Economy. 1820-1992*. París: OECD.

Mankiw, N. Gregory (1999). *Macroeconomía*. Barcelona: Antoni Bosch Editor.

Makinen, Gail E.; Woodward, G. Thomas (1990). "Funding crises in the aftermath of World War I". A: Rüdiger Dornbusch; Mario Draghi (eds.). *Public debt management: theory and history* (pàg. 147-182). Cambridge: Cambridge University Press.

Markevich, Andrei; Harrison, Mark (2011). "Great War, Civil War, and Recovery: Russia's National Income, 1913 to 1928". *Journal of Economic History* (vol. 71, núm. 3, pàg. 672-703).

Marichal, C. (2010). *Nueva historia de las grandes crisis financieras. Una perspectiva global. 1873-2008*. Barcelona: Debate.

Millward, Robert; Baten, Joerg (2010). "Population and living standards, 1914-1945". A: S. Broadberry; K. O'Rourke (eds.). *Cambridge Economic History of Modern Europe. Volume 2: 1870 to the present* (pàg. 232-266). Cambridge: Cambridge University Press.

Mishkin, Frederick S. (1978). "The Household Balance Sheet and the Great Depression". *Journal of Economic History* (vol. 38, núm. 4, pàg. 918-937).

Mitchell, Brian R. (1988). *British Historical Statistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mulligan, William (2010). *The Origins of the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nakamura, T.; Odaka, K. (2003). *The Economic History of Japan: 1600-1990*. Oxford: Oxford University Press.

Nove, Alec (1969). *An Economic History of the USSR*. Harmondsworth: Penguin. [Traducció al castellà: (1973). *Historia económica de la Unión Soviética*. Madrid: Alianza.]

Nurkse, Ragnar (1992). "The gold exchange standard". A: Barry Eichengreen (1985). *The Gold Standard in Theory and History* (pàg. 201-226) Nova York / Londres: Methuen. Article publicat originàriament l'any 1944.

Ofer, Gur (1987). "Soviet Economic Growth: 1928-1985". *Journal of Economic Literature* (vol. 25, núm. 4, pàg. 1767-1833).

Officer, Lawrence H. (2011). "Exchange Rates Between the United States Dollar and Forty-one Currencies". Disponible a: <http://www.measuringworth.com/exchangeglobal/>

O'Rourke, K.; Williamson, J. G. (1999). *Globalization and History: The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy*. Cambridge, Mass.: The MIT Press. [Traducció al castellà: (2006). *Globalización e Historia: la evolución de la economía atlántica en el siglo XIX*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza.]

Overy, R. J. (1982). *The Nazi Economic Recovery, 1932-1938*. Londres: Macmillan Press.

Ritschl, Albrecht; Straumann, Tobias (2010). "Business cycles and economic policy, 1914-1945". A: S. Broadberry; K. O'Rourke (eds.). *Cambridge Economic History of Modern Europe*. Volum 2: *1870 to the present* (pàg. 156-180). Cambridge: Cambridge University Press.

Romer, Christina D. (1990). "The Great Crash and the Onset of the Great Depression". *Quarterly Journal of Economics* (vol. 105, núm. 3, pàg. 597-624).

Romer, Christina D. (1993). "The Nation in Depression". *Journal of Economic Perspectives* (vol. 7, núm. 2, pàg. 19-40).

Rosés, Joan R.; Wolf, Nikolaus (2010). "Aggregate growth, 1913-1950". A: S. Broadberry; K. O'Rourke (eds.). *Cambridge Economic History of Modern Europe*. *Volume 2: 1870 to the present* (pàg. 181-207). Cambridge: Cambridge University Press.

Salvucci, Richard (2006). "Export-Led Industrialization". A: Victor Bulmer-Thomas; John H. Coatsworth; Roberto Cortés (eds.). *The Cambridge Economic History of Latin America*. Volum II: *The Long Twentieth Century* (pàg. 249-292). Cambridge: Cambridge University Press.

Sargent, Thomas J. (1986). *Rational Expectations and Inflation*. Nova York: Harper & Row. [Traducció al castellà: (1989). *Expectativas racionales e inflación*. Madrid: Alianza.]

Sylos Labini, Paolo (1984). *Le forze dello sviluppo e del declino*. Roma/Bari: Laterza. [Traducció al castellà: (1988). *Las fuerzas del desarrollo y del declive*. Barcelona: Oikos-Tau.]

Temin, Peter (1976). *Did monetary forces cause the Great Depression?* Nova York: W. W. Norton.

Temin, Peter (1989). *Lessons from the Great Depression*. Cambridge, Mass.: MIT Press. [Traducció al castellà: (1995). *Lecciones de la Gran Depresión*. Madrid: Alianza.]

Temin, Peter (2000). "The Great Depression". A: Stanley L. Engerman; Robert E. Gallman (eds.). *The Cambridge Economic History of the United States*. *Volume III. The Twentieth Century* (pàg. 301-328). Cambridge: Cambridge University Press.

Thomas, Mark (1989). "The macro-economics of inter-war years". A: Rober Floud i Donald McClosky (eds.). *The Economic History of Britain since 1700*. Vol. 2: *1860-1939* (pàg. 320-358). Cambridge: Cambridge University Press.

Webb, Seteven B. (1986). "Fiscal News and Inflationary Expectations in Germany After World War I". *Journal of Economic History* (vol. 46, núm. 3, pàg. 769-794).

Webb, Seteven B. (1989). *Hyperinflation and Stabilization in Weimar Germany*. Oxford: Oxford University Press.

Williams, John H. (1919). "Latin American Foreign Exchange and International Balances During the War". *Quarterly Journal of Economics* (vol. 33, núm. 3, pàg. 422-465).

Williamson, Jeffrey G. (1995). "The Evolution of Global Labor Markets since 1830: Background Evidence and Hypotheses". *Explorations in Economic History* (vol. 32, núm. 2, pàg. 141-196).

Wolf, Nikolaus (2010). "Europe's Great Depression: coordination failure after the First World War". *Oxford Review of Economic Policy* (vol. 26, núm. 3, pàg. 339-369).

Yamamura, Koza (1995). *The Economic Emergence of Modern Japan*. Cambridge: Cambridge University Press.

Zamagni, V. (2001). *Historia económica de la Europa contemporánea*. Barcelona: Crítica.

